

STATÜLERİ VE MAHİYETLERİ AÇISINDAN OSMANLI EKONOMİSİNDE BÜYÜK ÇİFTLİKLER (18. YÜZYIL)

Zafer Karademir*

Öz

Osmanlı imparatorluğunun iktisadi yapısı ağırlıklı olarak toprak üzerine inşa edilmiştir. Bu yapıda tarım ve hayvancılık genelde tımar düzeni içinde faaliyet gösterirken bu alanda kendi yatırımlarını yapmak isteyen özel girişimci kesimler de boy göstermişlerdir. Bu sivil gruplardan birisi de büyük çiftlik sahibi sermayedarlardır.

Bu makale, 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında tarımsal ve hayvansal üretimin güçlü temsilcilerinden biri olan büyük çiftliklerin girişken sahiplerini ve onların çiftlik ünitelerinin genel niteliklerini incelemektedir. Çalışma, büyük çiftliklerin çalışanlarını, gelir ve giderlerini değerlendirmekte ve bu perspektiften genel üretim- tüketim düzeninin işleyişine katkılarını irdelemektedir. Makalede sınırları, sahipleri, statüleri, işlevleri belirlenebilmiş çiftlikler ele alınmaktadır ve çift ile sürülen küçük zirai alanları içeren, ticari olarak büyümeye müsait olmayan örnekler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırmanın ilgilendiği çiftlikler finansal olarak genişlemeye dönük faaliyetler içinde olan ve kâr amacı güden özerk ve özel olanlardır. Çalışmanın arşiv kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yeniçağ, Büyük Çiftlikler, İcrapılar

The Big Farms (Ciftliks) in the Ottoman Economy in Terms of Their Status and Natures (18th Century)

Abstract

The Ottoman Empire's economic structure was based on land; and within this structure, agriculture and animal husbandry were conducted within the tımar system, while the civil entrepreneurs who wanted to make their own investment also appeared. One of these civil groups was the capital-owners who possessed the big farms. With an investigation of the general features of these big farms, the study conceptualizes the çiftlik-owners as the economically strong agents in agricultural production and animal husbandry across the Ottoman lands. In this context, this study scrutinizes the workers,

* Doç.Dr., *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Kampüs, 58140, Merkez/Sivas, zkarademir@cumhuriyet.edu.tr

the incomes and expenses of the big farms and examines their roles in the production-consumption system of these units.

It focuses on the farms whose boundaries, owners, statues and functions were clearly identified. But at the same time it excludes the units with the limited amount of land plowed by a team of oxen which were not suitable for a commercial growth. In other words, the farms under study are autonomous or privately owned farms which were mainly profit-oriented and commercially driven enterprises. The primary sources of the study are the documents kept at the prime ministerial Ottoman archives.

Keywords: Ottoman, Early Modern History, Big Farms, Structures

Giriş

Osmanlı terminolojisinde “çiftlik” kelimesi bir çift öküz ile sürülen arazileri ifade eder.¹ Geleneksel Osmanlı kanunlarına, mesela 1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi’ne, göre bir çiftlik ünitesi fiziksel olarak şöyle tarif edilir: “*Âlâ yerlerden 70-80 dönüm, evsât yerlerden 100 dönüm, ednâ yerlerden 100-150 dönümdür*”.² İncelenen yüzyıla ait olmak üzere, 1784 yılında Larende kazasında yaşanan bir ihtilaf sebebiyle kaleme alınan bir kayıta ise aynı oranlar sırasıyla 70-80/110/150 dönüm şeklinde tarif edilmektedir.³ Ancak zamanla bu şekilde küçük aile emeği ile tarım yapılan ünitelerden ziyade mülk sahibinin yedinde bulunan ve fiziki olarak daha büyük üniteler de çiftlik olarak ifade edilmiştir ki⁴; bu çalışmada konu edilecek olan örnekler bu ikinci yapıya uygun olanlardır. Daha açık bir ifadeyle burada incelenen çiftlikler, ticari gelir getirici yatırımlar şeklinde düşünülen, görece büyük işletmeler ya da o yönde yatınlığı görülen birimlerdir.⁵ Bunların her zaman veya sadece tarla tarımı ile ilgilenmeleri de beklenmez.

Aslında Osmanlı terminolojisinde çiftlik tabirinin kullanımı söz konusu olduğunda sınırları çok belli bir tanımlamadan bahsedilemez. Dolayısıyla arşiv kaynaklarında veya başka terminolojilerde yer alan “çiftlik” kelimelerinin dikkatle değerlendirilmesi gerekir. Bununla birlikte sözü edilen kavramsal netliğin eksikliğine rağmen tarihsel metinlerde geçen çiftlik ifadeleri, kabataslak değil belirli bir anlamın karşılığı olarak kullanılmıştır. Pek çok örnekten birini anmak gerekirse; İstanbul Patrikliğinin, Piskopos Mukataası kapsamında yer alan ve Tırhala’da bulunan pek çok mali yapılanması içinde çiftlikler ile beraber bağ, bahçe, tarla, çayır, panayır, ayazma

¹ Halil İnalçık, “Çiftlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, s. 313.

² *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, (haz. Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 8.

³ “*Dönüm dabi ortalama tûlen ve arşen 40 hatvedir (adımdır)*”, BOA, C.MF, 140/6975 (29 Zilkade 1198, 23 Aralık 1784).

⁴ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1.

⁵ Keyder, a.g.m., s. 13.

(su kaynağı) ve değirmenler ayrı kaydedilmişti.⁶ Tarla ile çiftlik terimlerinin ayrı geçirilmesi bu iki bünyenin- en azından bu tarihte bu bölgede- birbirinden farklı alanları tanımladığına işaret ediyor.⁷ Bunun dışında “çiftlikler” diye zikredilen kısımlarda tarla tarımından başka kazanç sağlayan kaynakların tarif edilerek anlam genişlemesine gidilmesi de mümkündür. Bu manada çiftlikler söz konusu olduğunda tarla tarımı yapılan oluşumlar dışında veya ona ek olarak mesela hayvancılık alanındaki faaliyetler de akla gelmektedir. Dahası sosyolojik ve iktisadi değişimlerin neticesi olarak 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı ülkesinde hayvancılığın giderek yaygınlaşması⁸ sürecinde çiftlik kelimesiyle kastedilen birimlerin hayvancılık ile alakası daha belirgin hale gelecektir. Bu durumda çalışanların sayıca artması, bunların profesyonelleşmeleri, çiftliklerin fiziki olarak genişlemesi ve mali kaynakların çeşitlenmesi gibi dönüşümler gündeme gelmiş, böylece başlangıçta tanımı verilen klasik çiftlik tabirinden iyice uzaklaşmıştır.

Çiftlikler üzerindeki tartışmalar daha çok bu birimlerin statüleri üzerinde yoğunlaşmış⁹, bu ayrıntının fazlaca önemsenmesinin neticesinde söz konusu üretim birimlerinin içyapıları pek gündeme getirilmemiştir. Oysa statülerin belirlenmesinde bu ayrıntıların desteği şarttır. Dolayısıyla bu çalışma, çiftliklerin mülkiyet mi tasarruf mu olduğu ya da batıdaki muadillerine ne derecede benzediği hususlarını önemsemekle birlikte bahsedilen iç dinamiklerin de en az onlar kadar önemsenmesi gerektiği savıyla meydana getirilmiştir. Açıkçası, finansal kaynakların ne şekilde çeşitlendirildiği, harcama kalemlerinin detayı, çalışanların kimlikleri çok ilgi çekmemiş gibidir. Osmanlı arşivlerinin tasnif ve kataloglama çalışmalarının ivme kazanması, söz konusu “iç” dinamiklere sıranın geldiğini haber vermektedir. Nitekim bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden elde edilen ve Avrupa’da büyük çiftliklerin oluşum süreci olarak tartışılan¹⁰, 18. Yüzyıla ait¹¹ arşiv belgeleri üzerinden

⁶ BOA, C.ADL, nr. 12/790 (22 Rebiülevvel 1199, 2 Şubat 1785).

⁷ Geleneksel olarak bazı çiftliklerin köylerin yanında kurulması onların köylerden ayrı birimler olabildiğine işaret eder. Daha erken dönemlerde Kefe’den örnekler için bkz: Gilles Veinstein, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyinde Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, (çev. Yavuz Cezar), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43/1-4, Prof.Dr. S.F. Ülgener’e Armağan, İstanbul 1987, s. 84, 86. Öyle ki bir fermandan çiftlikler köylerden ayrılmıştır. *Aynı makale*, s. 88.

⁸ Wolf-Dieter Hutteroth, “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge of Turkey*, (ed. Suraiya N. Faroqhi), Vol. 3, Cambridge 2006, s. 30.

⁹ Tartışmaların derlemesi için bkz: *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarrım*, (ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

¹⁰ G.E. Mingay, “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 14, No. 3, (1962), s. 469.

¹¹ Bu yüzyıl Osmanlı ülkesinde büyük çiftliklerin daha belirgin şekilde ortaya çıkmaya başladığı dönem olarak tanımlanmaktadır. Konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Traian Stoianovich, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4, (Dec. 1962), s. 629; Robert Zens, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3/3, (2011), s. 439; Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiraçlar”,

mevcut sorulara ve tartışmalara dair izler takip edilmiştir. Kimi belgeler, çiftlikler hakkında dar kapsamlı veriler sunarken, bazı kayıtlar, bu mali yapıların hakikaten “büyük” olduklarını göstermek istercesine ayrıntılı verilere sahiptir. Gelir-gider dökümlerini içeren muhasebe kayıtları ya da işletme sahibinin ölümü/müsaderesi sonrasında tutulan terekeler¹², söz konusu birimlerin içyapıları ve bunların işleyişleri hakkında değerli ipuçları sunmaktadır. Tartışmaya öncelikle “büyük çiftlik” tabirinin muhtemel anlamları ile başlanabilir.

1. Fiziki Büyüklük Bakımından Büyük Çiftlikler

Osmanlı tarihi araştırmacıları tarafından sıklıkla kullanılan “büyük çiftlikler” ifadesi içerisinde yer alan “büyük” teriminin de aslında neyi kastettiği, hangi çiftliklerin büyük, hangilerinin küçük olduğu ya da bu ifade yerine başka nitelendirmelerin kullanılıp kullanılmayacağı hususu da çok sorgulanmış değildir. Aslında çiftliklerin büyüklüklerinin neye göre belirlenebileceği açık değildir. Büyük olan nedir ve bu örnekler küçük çiftlikten nerede ayrılırlar? Büyüklük ve küçüklük sıfatları sadece fiziki alanları mı ifade eder yoksa başka değişkenler de bu işletmelerin böyle nitelendirilmesinde etkili midir?

Aydınlatılmayı bekleyen meselelere dair mevcut araştırmaların katkısıyla genel bir çerçeve çizilebilmektedir. Örneğin McGowan’a göre¹³ 25-50 hektar arasındaki işletmeler küçük çiftlik olarak düşünülmektedir. Nagata’nın tespitlerine göre ise, Karaosmanzâde Hüseyin Ağa’nın “büyük çiftlikleri” ortalama 1000 dönüm ya da 90 hektardır.¹⁴ Bu iki tasvire dayanılacak olursa ortalama 50 hektara kadar arazileri olan çiftlikler küçük iken, bu rakamdan büyük değere sahip arazileri olanlar büyük çiftlik şeklinde düşünülebilir.¹⁵ Araştırmacılarca öne sürülen bu rakamlara isnat ederek, hemen bu çalışmada tespit edilen bir örneğe bakıldığında; tarla tarımı üzerine yoğun

Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 25-33.

- ¹² Tereke kayıtları nüfuzlu şahısların çiftlikler üzerindeki girişimci tavırlarının tespitinde bir hayli önemli yere sahiptir. Sadece bu kayıtların rehberliğinde dahi kişilerin ticari kaygılar taşıyıp taşımadıkları takip edilebilir. İkisi de 18. yüzyılın ikinci yarısında bu dünyayı terk eden nüfuzlu şu şahısların terekelerinin karşılaştırılması oldukça iyi bir örneklik teşkil ediyor. Yuzo Nagata & Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler*, XXV/29, (2004), s. 1-67; Saim Savaş, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa’nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV/19, (1993), s. 249-292.
- ¹³ Bruce McGowan, *Economic Lift in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981, s. 72. Yazar 17-18. yüzyıl Makedonya çiftlikleri için bu tanımlamayı yapıyor.
- ¹⁴ Nakleden: Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 50. Barkan, Bulgaristan’da Türk beylerinin 200-250 hektar alanları kapsayan çiftliklerini kaydediyor ki bunları da söz konusu tanımlamalar ışığında büyük çiftlik saymak mümkündür. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 796.
- ¹⁵ Tartışmalı olmakla birlikte, aynı tarihlerde İngiltere’de 300 dönüm (100 acre) yani 30 hektardan yukarısı büyük çiftlik olarak ifade edilmektedir. Bkz: Mingay, “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, s. 470.

olarak eğilen işletmelerden olduğu anlaşılan Vezir Numan Paşa'nın¹⁶ Langaza'daki toplamda 1390,5 dönüm tarlaya sahip Büyük, Küçük ve Alacahitay çiftlikleri toplamda bir büyük çiftlik ünitesi sayılabilir.¹⁷

Konunun başında zikredilen geleneksel ve çağdaş tanımlamalar bir arada kullanıldığında, bir zirai alanın büyük çiftlik kategorisinde sayılabilmesi için Osmanlılarca kabul gören ve bir çift öküzle sürülebilen en değersiz arazilerden en az 7 tane olması gerekiyordu.¹⁸ Bu durumda kaba bir ölçümle yedi ailenin geçimlik arazisinin bir arada bulunmasıyla bir büyük çiftlik ünitesi meydana gelmiş oluyordu. Bir çiftlik yerden bir hane (çifhane) olarak ortalama 4-5 kişinin maişet kazandığı varsayılacak olursa, bir büyük çiftlikte ortalama 28-35 kişi arasında hane halkının geçimini sağladığı farz edilebilir. Yani kabaca bir büyük çiftlik ünitesinde ortalama 30 kişi yaşıyor ve/veya çalışıyor olmalıydı. Bu çıkarımlar kuşkusuz spekülatiftir. Ancak bir çiftlik sadece ziraat üzerinden gelir elde ediyor ise bir nebze anlamlı sayılabilir. Bununla beraber ziraat dışında ya da ona ek olarak başka alanlarda faaliyet gösteren ve bu işlevleri nedeniyle büyük statüsünde değerlendirilebilecek işletmeler de vardı. Dolayısıyla çiftliklerin toprak dışı yatırımları, sürekli ya da mevsimsel olarak çalışan hizmetkârların sayısı, yıllık ortalama ürün/vergi/gelir miktarları, bunların kaynaklarının çeşitliliği ya da başka kişi veya kurumlarla kurulan finansal ilişkiler ve varsa özel idarecileri ile bunların rolleri gibi değişkenler de aşağıda örnekleri görüleceği üzere tanımlamalar içinde yer almalıdır.

2. Statüleri Bakımından Büyük Çiftlikler

Çiftlik teriminin zamanla kendi içinde anlam genişlemesi yaşadığı ya da çiftlik diye ifade edilen birimlerin statü olarak kökenlerinin farklılaştığı görüldü. Bu çalışma kapsamında elde edilen 18. yüzyıl çiftlik örnekleri üzerinden hareket edilecek olursa; Osmanlı iktisat düzeninde devlet kontrolünden tamamen veya kısmen kopmuş ve ticari olarak genişlemeye müsait çiftliklerin farklı statüleri şöyle sıralanabilir:

2.1. Sahih Mülk Çiftlikler

İslam geleneğinde ve ona bağlı bulunan Osmanlı hukukunda bir şahsın, alınıp satılabilen ve miras bırakılabilen varidatına *sahib mülk* denir.¹⁹ Bilindiği üzere Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı toprak düzeni ağırlıklı olarak tımar sistemi içinde örgütlenmişti. Bununla beraber imparatorluk idaresinin arazileri reayaya mülk olarak verme uygulaması (temlik) erken dönemlerden itibaren zorunlu hallerde ve sınırlı olarak uygulamaya konulan bir yöntemdi. İmparatorluk iktisadi hayatındaki

¹⁶ Köprülüzade Numan Paşa (ö.1719) olmalı.

¹⁷ BOA, HSK.d, 25779/2-4 (H. 1189, M. 1775/76). Çiftliğin ayrıca 75 dönümlük çayırı da bulunmaktaydı ki bu onun cesametini artıran bir başka değeri idi.

¹⁸ McGowan'ın verilerine ışığında 50 hektar araziden daha fazlası büyük çiftlik sınıfına giriyor ise, âlâ yerlerden 70-80 dönüm (yaklaşık 7-8 hektar) araziden en az 7 tanesinin bir büyük çiftliği oluşturması gerekir.

¹⁹ Vera P. Moutafchieva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988, s. 61.

çiftliklerden bazıları işte bu statüdeydi. Kişiler çiftliklerinin mutasarrıfı değil maliki idiler. Her ne kadar kimi araştırmacılar, çiftlikler tanımlanırken onların statüsünden ziyade, yoğunlaştıkları üretimin yapısı üzerinde durulması gerektiğini ileri sürse de²⁰ mülkiyet ile tasarruf hakkı arasındaki farkın, üretime etkisinin olmayacağı söylenemez. Çünkü daha fazla ticarileşmek ve devlet ile daha az karşılaşarak pazara yönelmek üretim düzenini doğrudan etkileyen unsurlardandır. Daha açık bir ifadeyle, özel mülkiyetin tarımsal gelişme ve sermaye birikimi ile doğru orantılı olduğu bilinen bir gerçektir.²¹

Çiftliklerin tanımlandığı arşiv kayıtlarının ifadelerinde bazen özel mülk statüsünün açık olduğu görülür. Örneğin borçlu olarak hayata veda eden nüfuzlu kimselerin, varisleri ile yapılan anlaşmaların kayıtları çiftliklerin hukuki konumlarının ne olduğunun ortaya çıkarılması bakımından bilhassa mühimdir. Zira borçlu olarak ölen şahısların uhdesindeki çiftliklerin tasarruf mu yoksa mülkiyet mi şeklinde tasarlandığı bu belgelerde daha net görülebilmektedir. Bir zamanlar Ohri mutasarrıfı olan Salih Paşa ölümü sırasında devlete borçlu bulunduğu için, aslında onun mülkiyetinde olan aynı kazadaki Celeboğlu Çiftliği'ne devlet el koymuş, yapılan bir müzayede sonrasında 1500 kuruş ödeyerek çiftliği yeni sahibi olan Hatibzâde Esad Efendi bu esnada bir *mülkenâme* elde etmişti.²² Yine Mora âyânından Osman Bey, Mora'da bulunan dört adet çiftliğini borcuna karşılık olmak üzere Fransız tacirlerden birine 12 yıllığına kiraya vermiş, beş yılın sonunda -kendisi ölmeden altı ay önce- bir başkasına satmıştı.²³ Bu satış onun söz konusu çiftliklere malik olduğunun açık bir kanıtıdır. Hatta hassa kilercilerden birinin satışlara itiraz etmek suretiyle, gelir getirici gayr-i menkullerin *harbî* statüsündeki kişilere satışının/kiralınmasının şer'ın ve örfen kanun dışı olduğunu iddia ederek²⁴ kendisinin talip olması da bu savı destekler niteliktedir. Aydın vekili Cihanzâde isimindeki bir memurun borçlu şekilde ölümünden sonra, kalan malları ve çiftlikleri borcuna karşılık sayılırken de bu çiftliklerin onun mutlak mülkü olduğu açıkça belirtilmekteydi.²⁵ Hatta bu çiftlikler çocukları için bırakılmak istenmiş, ancak borcuna karşılık mal varlığı o kadar yetersiz kalmıştı ki özel elbiselerinin dahi satılması gündeme gelmişti. Burada şahsın içine düştüğü zor durumdan daha önemli olan, çiftlikler ile özel elbiselerin mali açıdan aynı statüde, özel mülk olarak değerlendirilmesidir.

²⁰ Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 138.

²¹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s. 94.

²² BOA, C.ML, nr. 560/23000 (29 Cemaziyelahir 1177, 4 Ocak 1764).

²³ BOA, C.ML, nr. 561/23017 (12 Cemaziyelahir 1178, 7 Aralık 1764).

²⁴ Sultan III. Mustafa devrinde (1757-1774) yabancı tebaaya gayr-ı menkul satışı yasaklanmıştı. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010, s. 2292.

²⁵ BOA, C.ML, nr. 548/22509 (13 Receb 1190, 28 Ağustos 1776). Hatta alacaklıların çiftliklerde iskân edilmeleri şartıyla bu araziler kendilerine geri verilmişti. Devlet için her iki tarafın da gönlünün alınması ve üretim düzeninin sürdürülmesi önemliydi.

Osmanlıların resmi yazı geleneğinde çiftlikler hakkındaki kayıtlar her zaman böyle net değildir. Bazı kayıtlarda çiftliklere hükmeden kişilerin buna malik mi yoksa mutasarrıf mı oldukları tespit edilememektedir. Ancak terminolojik izler takip edildiğinde anlamlı verilere ulaşmak mümkündür. Örneğin Belgrad muhafızı Vezir Mehmet Paşa'nın vefat etmeden önce, Yenişehir'deki çiftliklerini kızlarına “*değer babaları ile kasr-yed*” etmesi²⁶ onun bu çiftliklere malik olabileceğini göstermektedir. Yine çiftlik sahiplerinin onlar üzerinde diledikleri şekilde tasarrufta bulunabilmeleri de mülkiyet üzere işletildiğinin göstergelerinden birisi olabilir. Kadın efendilerden birinin Çöke nahiyesinde Hasanağa köyündeki çiftliğini 15 adet büyükbaş ve tarımsal aletleri (çifte demiri, saban, balta gibi) ile H. 1136/M. 1723-1724 yılında bir girişimciye senelik surette kiralaması da bu yönde değerlendirilebilir.²⁷ İltizam şeklindeki bu anlaşmaya göre işletmeci, karşılığında 100 kile buğday verecekti. Eğer yavrulama sonucunda hayvan sayısında artış olursa sonradan doğanlar onun olacak, eksilme olursa karşı tarafa tazmin edecekti. Antlaşma bittiğinde mültezim, hayvanları ve alet-edevatı geri teslim edecekti. Bu gerçekten küçük bir iltizam sözleşmesi örneğiydi ve işletmeci ağırlıklı olarak buğday üretimi ile ilgilenecekti. Koşum hayvanı olarak belki mandaları kullanacaktı ve dışı olanlardan da kendi tüketimi için hayvansal gıda elde edebilecekti. Bu hukuki süreç çiftlik sahibinin, işletmesini dilediği gibi kullanma hakkına sahip bulunduğuna işaret etmektedir.

2.2. Mülk/Yarı Mülk Tımar Çiftlikler

Önemli bir kısmı zirai alanlardan oluşan çiftliklerin bazıları tımar sistemi içerisinde örgütlenmişti. Ancak bu bölümde incelenen örnekler klasik tımar düzeninin finansal olarak sınırlayıcı örneklerinden uzaklaşmaya başlayan ve kimi zaman mülkiyet ya da yarı mülkiyet hakkını yansıtan özellikler gösteren çiftlik üniteleridir. Yani gerçekte tımar sistemi içinde devletin elindeymiş gibi görünen bazı çiftlik ünitelerinin mülk ya da yarı mülk olarak şahıslara devredildiği anlaşılmaktadır.²⁸ Kimi araştırmacılar tarafından²⁹ da yarı-mülk denilebilecek surette çiftliklerin nüfuzlu

²⁶ BOA, HAT, nr. 20/925 (29 Zilhicce 1195, 16 Kasım 1781).

²⁷ BOA, TSMA.d, nr. 6553.

²⁸ Bu durum İnalçık ve Barkan modellerine uygundur. İnalçık'ın tanımı şu şekildedir: “*Osmanlı padişahları 14. ve 15. yüzyıllarda köyleri veya çiftlikleri nüfuzlu şahıslara büyük tımarlar şeklinde verebiliyorlardı. Bu gibi uygulamalarda çiftlik bir arazi ölçüsü değil padişah tarafından verilmiş bir şahsî mülkî ifade edecek mahiyet kazanmıştı. Meselâ Paşa sancağına ait 1455 tarihli bir defterde aralarında saray bekîmi Mehmed Şirvânî ve padişah hocası Seydi Ahmed'in de bulunduğu birçok önde gelen nüfuzlu şahsiyete mülk tımarların çiftlik ismiyle (ber-vech-i çiftlik) verildiği görülmektedir. Bu gibi çiftlikler doğrudan mülk olarak da (ber-vech-i mülkiyet) verildi. Bunların gelirleri ise genellikle şehirlerde yaşayan sahipleri tarafından toplu bir meblağ karşılığı kira yoluyla (mukataa) toplanırdı.*” İnalçık, “Çiftlik”, s. 314. Barkan ise Çiftlik maddesi içinde açtığı Büyük Zirai Mülk ve İşletme Çiftlikleri başlığında; “*sipahi tımarlarından farklı olarak sahiplerinin mülkî olan tımarlar veya askeri vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı*” demektedir. Ö. Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İslam Ansiklopedisi*, III, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 395. Her iki örnekte bahsedildiği üzere burada da tımar dâhilindeki arazilerin statülerinin, mülk toprakların tasarruf hükümlerine yaklaştırılması söz konusudur.

²⁹ Veinstein, yarı-mülkiyet kavramını kullanıyor ve bunu malikâneler için öneriyor. Bkz: Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 47, 48.

devlet adamlarına teslim edildiği kabul edilmektedir. Bu tipteki çiftliklerde sahib-i arzın onayı gerekiyordu ki bu aslında tımar bir arazinin neredeyse tümüyle temellük şeklinde hayata geçirilen ve pek de yasal olmayan bir uygulamaydı.³⁰ Bir örnek vermek gerekirse; aslen zaim olan Mesud bin Ali Ağa ismindeki bir girişimcinin H.1163/M. 1750-1751 yılına ait gelir-gider kaydında zeameti gelirleri dışında ayrıca çiftlik varidatının kaydedilmesi bu arazilerinin (ya da en azından gelirlerinin) tımar kapsamı dışında bırakılan özel mülkü olduğunu akla getirmektedir.³¹ Benzer şekilde İzmir’de Zaim İsmail Bey isminde bir müteşebbisin zeameti bünyesinde berat ile tasarrufunda olduğu Suğla Sancağı’nda Akçaşehir nahiyesinde Gömnos (Gümenos?) köyü sınırlarındaki Gömnos Çiftliği H. 1188/M. 1774-1775 senesinde sahib-i arzın izniyle tapu karşılığında bir başkasına ferağ ve tefviz edilmişti.³² Zirai arazileri de olan söz konusu çiftlik üniterlerinin zaimin iktisadi iştirakinin bir parçası olmakla birlikte, zeametinin diğer kısımlarından bağımsız olarak ikinci kişiye tasarruf hakkını devredebilmesi, bu kısmın yarı mülk gibi kabul edildiğine işaret etmektedir. Verilen örneklerden hareketle Osmanlı geleneğinde eskiden beri var olan *mülk tımarlar*³³ ya da *mukataalı çiftlik* geleneğinin bu sıralarda da devam ettirildiği görülmektedir.

Konuya daha karmaşık bir örnekle devam edilecek olursa; Eski Edirne valilerinden Morali Hacı Ali Paşa’nın tereke kaydı tutulurken, muhtemelen devlete olan borcu nedeniyle³⁴, çiftliklerine ve içindeki gayr-i menkuller ile hınta başta olmak üzere mahsul ve tohumlarına el konulmuş, ardından bunlar halka açık müzayedeler neticesinde başkalarına satılmıştı. Alıcılarının da nüfuzlu kimseler olduğu gözden kaçmayan bu satış işlemlerinde mülkiyeti açıkça sabık valinin uhdesinde olan çiftlikler elden çıkarılırken pek zorlanılmamış; ancak araya tımarlı sipahinin de girdiği Tirepoliçe’deki Şeyh Çiftliği’nin satışında sorun yaşanmıştır. Çünkü Ali Paşa’nın tasarruf hakkını sahib-i arz marifetiyle hanımına devrettiği bu çiftliğinin hiçbir talibi çıkmamıştır. Buna karşılık böyle bir devrin söz konusu olmadığı diğer çiftliklerin zengin kimselerce satın alınması mühimdir. Bu durum diğer arazilerin mutlak mülk olabileceği yönündeki kanaatleri güçlendirmektedir. Sahib-i arzın bağlantısı, tabii varsa, mümkün olduğunca aşgari seviyeye indirilmiş gibidir. Yine paşa hayatta iken tüm bu emlak ve arazilerini kendisi işletmeyip ayrıca iltizama vermiş olması³⁵

³⁰ Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 41.

³¹ BOA, TSMA.d, nr. 7610 (10 Cemaziyevvel 1164, 6 Nisan 1751). Kazası tespit edilemedi.

³² BOA, AE.SABH. I, nr. 32/2410 (29 Cemaziyelahir 1198, 20 Mayıs 1784). Tefviz ve ferağ uygulamaları aslında miri arazinin tasarruf hakkının devredilmesi şeklinde tanımlanır. Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s.97, 166. Ancak burada örnekleri verilen uygulamaların kira akdinden çok neredeyse özel mülkiyet hukukuna bürünmüş bir yapıda oldukları söylenebilir. Benzerlik için bkz: Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 108/b maddesi.

³³ Karşılaştırınız: Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, s. 78.

³⁴ “*Miri ile hesabları olduğuna binaen*”. BOA, C.ML., nr. 308/12572 (26 Cemaziyelahir 1152, 30 Eylül 1739).

³⁵ En azından H.1151 (M.1738-1739) ve H.1152 (M.1739-1740) senelerinde bir mültezimin elinde olduğu anlaşılıyor.

varidatını dilediği gibi kullanabildiğine, dolayısıyla onlara mutasarrıf olmaktan ziyade malik olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Köy Çiftlikler (Çiftlik-Köyler)

Avrupa iktisat tarihinde önemli yeri bulunan plantasyon³⁶ ve bunun benzeri işletmelerin Osmanlılarda da var olduğuna yönelik iddialar daha önce araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Bu tür işletmelerin yer aldığı iktisadi alanların “çiftlik-köyler” şeklinde adlandırılması³⁷ aslında onların büyüklükleri konusunda fikir vermekte, bir ya da birkaç köyün arazisini kapsayacak derecede geniş arazilerin yekpare bir mali ünite olarak kabul edildiğine dair ipuçları sunmaktadır.³⁸ Bir başka ifadeyle bazı köylerin hem karye hem de çiftlik şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Aslında bu adlandırmanın tercih edilmesi imparatorluk kâtiplerinin bir tercihi olamayacak kadar önemlidir. Bilhassa Rumeli’de 18. yüzyılda daha belirgin şekilde görülen ve ticarileşme gayesinin baskısıyla, sulama tekniklerinin ilerlemesinden fiziksel olarak büyümeye kadar pek çok alanda gelişme gösteren çiftlik-köyler³⁹ ya da köy-çiftlikler şeklindeki oluşumların sınırları resmi olarak belirlenmiş durumdaydı. Bu ünitelerin statü olarak tımar sistemi içinde mi yoksa iltizam ya da benzeri şekillerde özerkleştirilmiş surette birilerine teslim edilmiş yapılar mı olduğu hususları çok açık değildir. Ancak bu tarzdaki çiftlik köylerin mülk kapsamında olamayacağı açıktır. Eğer bireysel olarak şahısların uhdesine verilmiş iseler, burada izin verilen hak muhtemelen mülkiyet değil tasarruf hakkıdır. Dolayısıyla sermaye birikimi, gelir getirici alanlara bağımsız yönelme ya da ticari olarak büyüme gibi aslında büyük çiftliklerde olması gereken özelliklerin bu ünitelerde yer alması ihtimali çok düşüktür. Yine de bu düşük ihtimal çalışma içinde onların da değerlendirilmesini gerektirmiştir.

2.4. Mülk Statülü Vakıf Çiftlikler

Osmanlı iktisadında vakıfların rol almadığı alan hemen hemen yok gibidir. Bu manada gerek öz ihtiyaçlarını karşılamak gerekse kâr amaçlı yatırım suretinde olmak üzere çiftlik sahibi veya mutasarrıfı olan pek çok vakıf vardı. Büyük çiftlik işleten vakıfların mali bakımdan da görece büyük vakıflar olduğu iddia edilebilir. Ayrıca eski

³⁶ Bu tür çiftlikler en genel haliyle; tek bir ürün üzerinde yoğunlaşma (monokültür) eğilimi gösteren, çiftlik sahibinin konağı ve onun etrafında kümelenen pek çok müstemilatı içeren, kira anlaşmaları başta olmak üzere gelişmiş finansal ilişkileri bulunan ticari üniteler olarak tarif edilebilir. Bkz: İnalçık; “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 25. Bu işletmelerin toprak, işgücü ve sermaye bakımından tartışıldığı bir çalışma olarak ayrıca bkz: Dale Tomich, “Rethinking the Plantation: Concepts and Histories”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 34, No. 1/2, Rethinking The Plantation: Histories, Anthropologies, And Archaeologies, (2011), s. 15-39.

³⁷ İnalçık; “Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 25.

³⁸ Bir belgede [BOA, C.EV, nr. 464/23480 (29 Zilhicce 1194, 26 Aralık 1780)] çiftlik diye geçen Kabaklı, Kılıç Halil ve Davudlu çiftliklerinin, bir başka yerde (BOA, C.EV, nr. 548/27663) karye şeklinde ifade edilmesi, aslında bazı köylerin çiftlik olarak anıldığını dolayısıyla tüm köyün çiftlik ünitesi halinde organize edildiğini gösteriyor.

³⁹ İfade Traian Stoianovich’e aittir. “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4, (Autumn, 1953), s. 403.

Şeyhülislamardan Minkarizade Ahmed Efendi'nin (ö.1741)⁴⁰, asıl merkezi Eyüp'te olan vakfının⁴¹ çiftliklerinin Eğriboz sancağında yer alması örneğindeki gibi, vakıfların merkezi ile çiftliklerinin aynı bölgede yer alması gerekmiyordu. Dolayısıyla yatırım sahalarının dar alanları içermediği de söylenebilir.

Osmanlı toprak düzeninde yer edinmiş farklı sistemlerin bir araya geldiği örneklerden biri olan bu son örnekteki vakıf, çiftlikler ile vakıfların statülerini daha net görebilmek adına yakından incelenmeyi hak ediyor. Cizye ve avarız başta olmak üzere temel vergileri ödemekle yükümlü reaya ile meskûn olan vakfın çiftlikleri buğday üretimi üzerinde yoğunlaşmıştı. Reayanın vergilerini toplamada cizyedar ve ayanlar rol alırken bunların haddinden fazla vergi talep etmelerine müsaade edilmemeye çalışılıyordu.⁴² Vakfın bünyesindeki çiftliklerden biri olan Mornek? isimli çiftlikte buğday, arpa, bakla, nohut, üretimi yanında hayvancılık da iktisadi gelir alanıydı ve çalışanları, ağılları ve otlaklarıyla tam bir çiftlik şeklinde çalıştırılmaktaydı.⁴³ Çiftliğin gelirlerine ortaklık hükmünde; vâkıf, mültezim ve sipahi gibi üç farklı roldeki temsilcinin el koyması söz konusu üretim ünitesinin farklı statüde birimleri bir arada tuttuğunu gösteriyor. Nitekim bahsi geçen vakfın *havas-ı hümayun mülbakatından* şeklinde tanımlanması bu işletmenin –en azından bir kısmının– aslında saray kontrolünde üretim yapmakta olduğunu haber vermektedir. Bu durum, çalışanlardan⁴⁴ ve üreticilerden haksız vergi almanın önüne geçiyor, ancak ne yazık ki büyümenin temel şartlarından biri olan daha fazla üretme kapasitesinden mahrum bırakıyordu.

Şeyhülislam Ahmed Efendi'nin vakfının Eğriboz sancağında Kızılcahisar kazasındaki çiftliklerinin ise kendisi hayatta iken ona temlikname ile verildiği anlaşılıyor. Bunlar *canib-i miriden bervech-i mülkiyet vâkıfa bey* olunmuştu. Bu mülkiyet daha sonra vakıfnameye de kaydedilerek tescil ettirilmişti. Hatta bu dört çiftlikten Morink (Mornek?) isimli çiftliğin (köyün) kaydının defterhaneye (tevki kalemine) bildirilmemesi, bu çiftliğin statüsünü tartışılır hale getirmiş ve dolayısıyla temlik de olsa bunun merkezi kayıtlara girmesi gerekiyordu. Yine söz konusu çiftliklerin mülkiyet üzere teslim edilmesinde *havas-ı humayundan ifraz* olmasının temel neden olarak belirtilmesi de kayda değer. Zira devletin pek de hoşlanmadığı temlik uygulamasına, en azından fazlalık ortaya çıktığında müsaade ettiği anlaşılıyor.⁴⁵ Ayrıca temliğin belli bir ücret karşılığında verilmesi de burada gerçek bir satış olduğunu, çiftliğin hibe edilmediğini gösteriyor. Dolayısıyla bu örnek, vakıf kapsamındaki çiftliklerin daha ayrıntılı incelendiğinde statü bakımından farklılaşabileceğine işaret etmektedir. Benzer şekilde Sofya'da kendi adıyla vakıf

⁴⁰ Damatzade Ebulhayr Ahmet Efendi.

⁴¹ Vakıf Şeyh Murad Efendi Hangahı ve Türbesi adına hizmet etmektedir.

⁴² BOA, C.EV, nr. 50/2458 (17 Safer 1195, 12 Şubat 1781).

⁴³ BOA, C.EV, nr. 489/24703 (29 Muharrem 1190, 20 Mart 1776).

⁴⁴ Vakfın bünyesindeki tarımsal arazilerden elde edilen bakla ve nohut gibi mahsulâtın elle toplandığı (yolunduğu) belirtiliyor. Bu işi yapanlar arasında mevsimlik işçilerin varlığından bahsedilebilir.

⁴⁵ BOA, C.EV, nr. 641/32334 (29 Zilhice 1199, 2 Kasım 1785).

kurmuş olan Mustafa Bey ismindeki bir hayır sahibinin yine kazaya bağlı bir köydeki çiftliği, vakıfnamesi gereği neredeyse iki asırdır kira ile çalıştırılıyordu. Üstelik kiracıların iddiasına göre burası elinde mevcut bulunan ve devlet tarafından verilen “vakıf mülkname” ile işletilmekteydi.⁴⁶

Vâkıfların kimlikleri ile işlettikleri çiftliklerin hukuki statüsü arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu anlamda yüksek rütbeli devlet adamlarına tahsis edilenlerinde, ümera lehine düzenlemelere imza atıldığı anlaşılmaktadır. Bu manada eski sadrazamlardan Nasuh Paşa'nın (ö. 1614) vakfına ek gelir getirmesi açısından, Karahisar Nallu kazasındaki çiftliklerinden Kethüdaköy isimli köydeki çiftlik, padişahın lütfü ile kendisine *mülk* verilmişti.⁴⁷ Burada işletilen yöntem, devlet tarafından verilen mülk çiftliğin daha sonra mâlik tarafından vakfedilmesi şeklindedir. Padişah izniyle mülk verilen, ardından vakıf akarı haline dönüştürülen bu tarzdaki çiftlikler, yabancı müdahalesine karşı daha güvenilir bir statüye kavuşturulmuş oluyordu.⁴⁸ Ayrıca bu çiftliklerin kiraya verilerek işletilmesi sisteminden, üretim düzenine katkısı nedeniyle devlet, gelirden dolayı vâkıf ve işlettiği için de kiracılar kazançlı çıkıyordu.

Bu temliknamelere rağmen vakıfların çiftliklerine el koymaya çalışanların varlığı, söz konusu statülerin kimi zaman tartışmalı hale geldiğini ya da getirildiğini göstermektedir. Yasal boşluklardan ya da merkezi hükümetin kontrolünden kurtulan kişiler, vakıf çiftliklerine türlü sebeplerle el koymaya çalışırken, elbette kendi gerekçelerini hazırlıyorlardı. Bu konuda çiftlikler ve arazilerinin zaman içinde yaşadığı olumsuz değişimler, onlarda gözü olan kişilerin harekete geçmeleri için yeterli bir sebepti. Arazilerin boş ve atıl kaldığını (mahlûl) iddia ederek kendi tımar toprağına katmak isteyen sipahiler böyle bir motivasyonla hareket ediyorlardı. İstanbul merkezli Sirkeci Emir Hacı Zaviyesi'nin Yoros nahiyesindeki (Kocaili livasına bağlı) Emir Hacı Çiftliği'ne, çevredeki sipahilerden Mustafa isimli birinin müdahalesi buna örnek verilebilir.⁴⁹ Sipahinin arazisinin sınırlarını tam ispat etmekte sıkıntı çekmesi, elini bir hayli zayıflatmıştı. Yine eski kayıtlarda üzerinde hak iddia ettiği çiftliğin öteden beri aslında kimsenin tasarrufunda görünmediği de imparatorluk kayıtlarının ayrıntılarında ortaya çıkmıştı. Sipahinin öz nüfuzuyla elde etmek istediği araziler, dönem 18. yüzyıl olsa bile, devletin sıkı tahrir geleneğine bakılınca eline geçememiş, sonradan divan kalemlerinden elde ettiği berat ise hukuken geçersiz sayılmaktan (terkin edilmekten) kurtulamamıştı. Mevcut kayıtlar vakfı da desteklememi, ancak yine de yerinde yapılan resmi incelemelerde şahitlerin ifadesiyle, sözü geçen çiftliğin bulunduğu yerdeki arazilerin vakfın tasarrufunda olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle

⁴⁶ BOA, C.EV. nr. 387/19628 (Evasıt-ı Ramazan 1191,19-29 Şubat 1777).

⁴⁷ BOA, C.EV, nr. 366/18577 (29 Zilhicce 1130, 23 Kasım 1718).

⁴⁸ İnalçık'ın bahsettiği (Çiftliklerin Doğuşu...”, s. 19) miri arazilerin mülkleşmesi yönündeki gelişmelerin vakıf çiftlikler yoluyla da yürütüldüğü anlaşılıyor.

⁴⁹ BOA, C.EV, nr. 615/31041 (19 Şevval 1120, 1 Ocak 1709).

çiftliklerin statülerinde kanun dışı uygulamalara müsaade edilmeyeceği gösterilmiş oluyordu.

2.5.Tımar- Vakıf Ortaklığında Çiftlikler

Kimi vakıflarda başka sistemler de kullanılmaktaydı. Çiftlik maliki imiş gibi görünen vakıflar, bu statülerine rağmen resmi mekanizmanın kontrolünden koparılmayacak şekilde başka bağlarla kontrol edilebilmekteydi. Örneğin İstanbul menşeli Şeyh Emir Buhari Zaviyesi'nin Hayrabolu (Vize'ye bağlı) kasabasındaki çiftlikleri, sık aralıklarla yenilenmesi gereken beratlarla zaviyedarına teslim ediliyor ve zaviyeye gelir sağlayan üç adet çiftlikteki gelirler devlet ile birlikte paylaşıyordu.⁵⁰ Yaklaşık on beş yıllık süreçte üç kez beratların yenilenmesi şeklinde beliren bu sıkı müdahaleci tavırdan kaçınmak neredeyse imkânsızdı. Çünkü devlet her şeyi kayıt altına alıyordu ve bu kayıtlar (Baş muhasebe defterleri, icmal ve mufassal kayıtlar) resmi kanadın elini olabildiğince güçlendiriyordu. Bir yıl sonrasında çiftliklerin statüsünün tartışma konusu olması tarihsel bilgi açısından oldukça faydalı olmuştur. Zira bu örnekte bahsedilen çiftlikler zaman içinde reyasının azalması nedeniyle atıl kalmaya yüz tutmuş ve bunların hukuki statülerinin değiştiğini uman bazı kişiler vakfın mukataası kapsamındaki bu üretim ünitelerinin arazilerine sahip çıkmaya kalkışmışlardır. Neyse ki üç çiftliğin de vakfın akarı içinde yer aldığı defterhaneden geçilen derkenarla tespit edilmesi ihtilafa son noktayı koymuştu.⁵¹ Bu akar klasik vakıf düzeninden farklıydı. Bahsedilen çiftlikler bir mülk olarak değil adeta icare usulü ile sadece tasarruf hakkının devredilmesi yoluyla işletilmekteydi.⁵² Çünkü bu çiftlikler Haslar mukataası kapsamında⁵³ üretim faaliyetlerini yürütüyorlar ve devlete belli miktarlarda ödemeler yapıyorlardı. Ancak gelirlerin bir kısmı ile zaviye fukarasının iâşesi sağlanıyordu. Bu uygulama adeta malikâne-divani sisteminin bu yüzyıla uyarlanmış şekli gibiydi. Çiftliklerin mahsulâtından toplanan *miriye aid rüisümların* da bulunması⁵⁴ bunu açıklar niteliktedir.

⁵⁰ BOA, C.EV, nr. 464/23480 (29 Zilhicce 1194, 26 Aralık 1780).

⁵¹ BOA, C.EV, nr. 548/27663.

⁵² Kuşkusuz icare sistemi ile çiftliklerin işletilmesi sadece resmi kaynaklı olan örneklerde değil sivil örneklerde de hayata geçirilen bir uygulamaydı. Bu sistem birkaç çiftliği ve müstemilatı elinde bulunduran ama bunların tümünü işletme şansı veya gücü olmayan girişimciler için daha cazip olmalıydı. Örneğin Arnavud İsmail Paşa'nın hanımına kalan sonra onun da ölümüyle kaydı tutulan Avlonya'daki çiftliklerinin bir kısmı Evasıt-ı Muharrem 1182 (28 Mayıs-7 Haziran 1768) tarihli bir kayda göre çiftçi bulunamadığından atıl kalmış, kimi kışlaklar çalıştırılmaz olmuştu. Bunların bazısının icare usulü ile işletilmesi halinde mahsul alınacağı aynı kayıta ifade edilirken, emek yetersizliği ve ilgisizliğin üretime sekte vurduğu görülüyor. BOA, TSMAD., 4471. Bu örnekte çiftlik ünitelerinin tüm müstemilat örneklerini (çiftlik-kışlak-bahçe-bostan-çayır-değirmen-ambar) görmek mümkündür. Veinstein ilginç bir şekilde, müstakil kışlakların da hayvancılık yanında tarım yapılması bakımından çiftliklerle benzerliğine dikkat çekerek, bu birimlerin de aslında aynı statüde olabileceğine işaret ediyor. "XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyinde...", s. 91.

⁵³ BOA, C.EV, nr. 464/23480.

⁵⁴ BOA, C.EV, nr. 642/32387.

Benzer başka bir örnek Hızır Bey Vakfı'na aittir. Devrek (Zonguldak) kazasında yer alan ve kazanın imar ve iskânında çok büyük katkısı olduğu bilinen Hızır Bey Vakfı'nın akarata içinde Süleyman Hoca çiftliği de yer almaktaydı.⁵⁵ Büyük sayılabilecek bir vakıf içerisinde olduğu anlaşılan bu çiftliğin aslında tımarlı sipahi Süleyman'ın ismiyle anılması bu araziyi onun tımar dâhilinde işletmiş olabileceğini gösterir.⁵⁶ Bu bilgilerin yer aldığı arşiv kaydının tutulmasına sebep olan Mehmed ismindeki şahıs, kendisinin vakıf bünyesinde olan ve beratla sahibi (mutasarrıfı) olduğu araziye Süleyman adında bir şahsın haksız yere el koyduğunu iddia etmiştir. Bu iddia vakıf-çiftlik-tımar arazisi kavramlarının nasıl da iç içe geçtiğini gösteriyor.⁵⁷

Son örnekler bazı arazilerin tımar sistemi ile vakıflar arasında müştereken işletildiğini göstermektedir. 1784 yılında Larende kazasında yaşanan bir ihtilaf sebebiyle kaleme alınan bir kayıt bu konuda hukuki kargaşanın daha netleşmesini sağlar niteliktedir.⁵⁸ Kaza merkezinde kurulan Emir Musa bin İsa Vakfı'nın aynı kaza sınırlarında yer alan Davudlar köyündeki arazilerine- belgenin ifadesiyle çiftliklerine-başkaları el koymaya kalkınca çiftliklerin sınırlarının, eski defterlere yansıyan bilgiler ve bölgeyi iyi bilenlerin yardımıyla ortaya çıkarılması sayesinde müdahalelerin önüne geçilmişti. Burada bahsedilen "çiftlik yerler" aslında Davudlar köyünde bulunan topraklar olup buralardan elde edilen mahsullerin öşür ve kovan vergisi vakıf ve (mustahfız tımarı kapsamında) bir tımarlı sipahi tarafından paylaşılırken, bazı vergiler ise tamamen ikiye ayrılmıştı. Boya öşürü sadece vakfa ait iken, resm-i tapu ve deştbanı vergileri sadece tımarlı sipahinin gelir kalemi arasında sayılmaktaydı. Dolayısıyla bu örnekte de adeta malikâne- divanı sisteminin devamı şeklinde düzenlemeye gidilmiş, vakıf-tımar ortaklığında bir işletme modeli tercih edilmişti. Yani vakıf kapsamında remi-özel kişilerin ortaklığı söz konusuydu.

3. İç Yapıları Bakımından Büyük Çiftlikler

Buraya kadar incelenen örneklerde büyük çiftliklerin daha çok hukuki statüleri üzerinde duruldu. Bu ünitelerin gerçekten büyüklüklerini anlama açısından içeriden nasıl göründüklerine yani iç işleyiş mekanizmalarına ve bu mekanizmaların temel aktörleri olan emekçi kesimlerine de bakmak gerekir. Osmanlı arşiv kayıtları, bu konularda, bazı çiftlikler hakkında ketum bir tutum sergilerken bazıları için cömertçe davranmıştır. Şimdi 4. Bölüm'de ayrıntılı dökümleri verilen 5 adet örnek çiftlik üzerinden hareketle ve bunlara destek olacak diğer örneklerin yardımıyla büyük

⁵⁵ BOA, AE.SMHD. I, nr. 90/6185 (Hicri 1149, Miladi 1736/1737).

⁵⁶ Tımar kapsamında ve sipahinin bilgisi dâhilinde yapılan bu satışlara, kanuna aykırı olsa da, üretimin sekteye uğramaması adına hoş karşılandığı yönünde görüşler için bkz: Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 41.

⁵⁷ Bu çiftliğin gayr-i sahih vakıf örneğine uyduğu da söylenebilir. Çünkü mülkiyeti devlette olan vakıf arazileri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul 2012, s. 478.

⁵⁸ "Dönüm dahi ortalama tavlen ve arşen 40 hatvedir.", BOA, C.MF, nr. 140/6975 (29 Zilkade 1198, 23 Aralık 1784).

oldukları düşünölen çiftliklerin içyapılarını irdelemek yerinde olacaktır. Önce genel değerdendirmeler ardından seçilmiş örnekler üzerinden özel çıkarımlar verilecektir.

3.1. İdarecileri, Meskûnları ve Çalışanları Bakımından Büyük Çiftlikler

Çiftlik sahiplerinin bu ünitelerde özel idareciler görevlendirmeleri söz konusu birimlerin “büyük” olduğuna işaret edebilir. Bu manada bilhassa yüksek rütbeli devlet adamlarının çiftliklerinin özel olarak atanmış idareciler eliyle yönetildiği anlaşılıyor. 1773 tarihli bir kayıтта, o sıralarda defterdar olan zatın (Seyyid Osman) ve damadının (Kapıcıbaşı Seyyid Musa) elinde olduğu belirtilen Yenişehir’deki çiftliklerin bir subaşı (sivil kâhya) tarafından idare edildiği görölmektedir.⁵⁹

Bazı çiftliklerin idaresinde mültezimlerin rol alması da onların fiziki büyüklüğü ile alakalı olmalıydı. Örneğin Rumeli kazaskerlerinden Damadzade Mehmed Murad Efendi’nin İstanbul merkezli vakfının akarı içinde olup, Çankırı sancağında bulunan 40 adet çiftliğinin gelirleri bir mültezim eliyle toplanmaktaydı.⁶⁰ Mültezimlerin, vakıfların merkezinin yatırım bölgelerine uzak kalması ve konunun uzmanlık isteyen bir yönünün olması nedeniyle istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Benzer şekilde mütevelliler en yüksek rütbeli idareciler olmakla birlikte, vakıf çiftlikleri için ayrıca câbiler atanabiliyor ve onlar eliyle gelir-gider kalemleri takip ediliyordu. Mesela İstanbul’daki Haseki Sultan Camii Vakfı’nın Kestel kazasındaki Kadıncık isimli çiftliğinin beratla tayin edilmiş özel bir câbisi vardı.⁶¹

Çiftliklerin daimi ya da geçici hizmetkârlarının sayısı ve bunların özel ustalık isteyen işleri yerine getiriyor olması o birimlerin büyük çiftlik kategorisinde değerdendirilmeleri açısından önemlidir. Bir araştırmacının bu çiftliklerde ortalama 3,5 (üç buçuk) kişinin istihdam edildiğini iddia etmesi⁶², her ne kadar rakam tartışmalı olsa da, aslında büyük çiftliklerin birden fazla çalışmanı istihdam eden birimler olabileceği savını destekliyor. Bununla birlikte rakamların sayısal karşılığında ziyade, emekçilerin artı ürün elde etmek ya da özel ihtisas gerektiren görevler için istihdam edilmiş olmaları herhalde daha öne çıkan unsurlardır. Ayrıca bazı çiftliklerin hayvancılık, bağcılık, arıcılık ya da değirmencilik gibi değişik sahalarda faaliyet gösterdikleri düşünölmünce gelir kaynaklarının çeşitlenmesine bağlı olarak buralarda yaşayan ya da hizmet edenlerin sayısının artması beklenir.

Genel değerdendirmelerden sonra, bu çalışma kapsamında elde edilen çiftlik örneklerindeki emekçilerinin niceliksel ve niteliksel özelliklerine bakılabilir. Her şeyden önce büyük çiftliklerde sahiplerinin kendi emeği yetmiyordu ve bu işletmelerde dışarıda emekçilerin istihdam edilmesi gerekiyordu. Bunun için çeşitli iktisadi uygulamalar devreye giriyordu. Eski Kırım hanı, Sahib Giray Han’ın

⁵⁹ BOA, C.AS, nr. 968/42122 (29 Receb 1187, 16 Ekim 1773).

⁶⁰ BOA, C.EV, nr. 428/21681 (29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779).

⁶¹ BOA, C.EV, nr. 599/30208 (29 Receb 1184, 18 Kasım 1770).

⁶² Bruce McGowan’dan nakleden Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 50. Yazar Makedonya’daki, tipik köylü işletmelerinden daha büyük çiftliklerde bu kadar yetişkin erkeğin istihdamda olduğunu belirtiyor.

İstanbul'da kendisine mülk olarak satışı yapılan çiftliklerinde, hariçten köylü emeğini tercih etmesi esnasında⁶³ kullanılan yöntem ilginçtir. Köylünün rızası üzere emeklerini bu üniteler için harcamaları angaryadan farklıydı. Aslında bu bir *Rumeli âdet* idi ve bu âdet sayesinde köylüler mevcut gelirlerine ek yeni gelir kaynağı bulmuş ya da topraksız olanlar geçim kaynağına kavuşmuş idiler. Ayrıca köylülerin otluk arazilerinin çiftlik hayvanları için kullanılmasına razı olmaları bahsedilen ortaklığın bir başka cephesidir. Arazilerini Sahib Giray'a beş yıllığına kiralayan köylüler böylece bir nevi emek-arazi-sermaye ortaklığını andıran bir antlaşmanın tarafı olmuşlardı.

Çiftliklerde emek üretenler arasında ırgatlar önemli bir yer tutmaktaydı.⁶⁴ Sabık Darüssaade Ağalarından Beşir Ağa (ö.1746) isminde bir zatın evkafı⁶⁵ müstemilatından olduğu anlaşılan Anadolu Vilayeti'nde Manisa kazasında Yund⁶⁶ nahiyesindeki Başlar Çiftliği denilen yerde ise ortakçılar müstahdemdi.⁶⁷ Bunlar bazen daha profesyonelleşmiş olarak istihdam edilmekteydiler. 1775 yılında, Selanik'te bulunan Hamiyyet Hanım Çiftliği'nde olduğu gibi⁶⁸ bazı ünitelerde de *orakçılar* çalıştırılıyordu. Bunlara ödeme yapılırken "*iki yaric çiftlere ücret-i yarıcıyan*" ifadesi kullanılması⁶⁹ onların yarıcı denilen emekçiler olduğuna işaret etmektedir. Aynı çiftlikte öküzcü adıyla öküzleri yayma, sağma ve barındırma adına özel kişilerin çalıştırıldığı anlaşılıyor. Yahya Paşa adında bir zatın yine Selanik civarında olduğu anlaşılan Durmuşlu Çiftliği'nde ise çiftçi ve öküzçülerden ayrı olarak *ter oğlanlar*⁷⁰ ücret ödenmesi söz konusu işletmede genç işçi emeğinden faydalandığını gösteriyor.⁷¹ Ayrıca bazı çiftliklerde, hayvanların yayılması ve bakımları ile ilgilendikleri anlaşılan *öküzçoğlamları* ve *sığirtmaçların* da çalıştığı görülüyor.⁷² Dahası

⁶³ BOA, C.ADL, nr. 102/6146 (21 Şevval 1199, 27 Ağustos 1785). Çiftlikler Davudca ve Kabakçı isimli köylerde idi.

⁶⁴ Kimi çiftliklerde onlara ayrılmış odaların bulunması sayesinde kendilerinden haberdar olunabilmektedir. Örnek için bkz: BOA, TSMA.d, nr. 4805/1 (29 Rebiülevvel 1133, 28 Ocak 1721).

⁶⁵ I. Mahmud devrinde Darüssaade ağalığı yapan Beşir Ağa çok sayıda hayratı ve vakfı ile tanınmaktadır. Şahsiyeti ve Romaya'nın Sulina bölgesindeki vakfı için bkz: İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı, (33 fotokopi, 2 fotoğraf ile)", *Belgeler*, XI/15, (1986), s. 77-87.

⁶⁶ Yuntdağ olmalı.

⁶⁷ BOA, D.HMH.BŞRA, nr. 21986/4 (15 Safer 1205, 24 Ekim 1790).

⁶⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 4437-2 (29 Zilhicce 1188, 2 Mart 1775).

⁶⁹ BOA, D. BŞM.d., nr. 4437-3.

⁷⁰ Bunlar hizmetkâr, yaşama veya ırgad olarak çeşitli görevlerde kullanılan kimselerdi. İfadenin Osmanlı arşiv kayıtlarına yansıyan farklı anlamları vardı. Irgad anlamı için bkz: Hans-Jürgen Kornrumpf, "Südrussland·Und Die Kırım Um 1740", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (1989), s. 245. Yanaşma/hizmetkâr anlamı için bkz: İsmail Arslan, "19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), s.419.

⁷¹ BOA, BŞM.d., nr. .4437-3.

⁷² BOA, D. BŞM.d., nr. 4437-4. Lankaza çiftliğindedir. Aynı yerde güvenlik için de bekçilik ücretinin ödendiği görülüyor. Bu durum çiftliklerde güvenliğin üretim ile yakından alakalı olduğu görüşüyle ilintilidir. Bkz: Huri İslamoğlu & Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, (Fernand

bazılarında *sağmal sığırtaç* olarak emekçi çalıştırılması⁷³ bu hususta bazı kimselerin görev alanlarının daha da özelleştiğinin delili sayılmalıdır. Başka örneklerde birden fazla sabancının, harmancının ve gündelikçilerin⁷⁴ yer alması, ayrıca demirci, çiftçi başı ve değirmencinin⁷⁵ görevlendirilmesi çiftliklerin istihdama katkılarının başkaca yansımalarıdır.

Çiftliklerde istihdam edilen gruplar arasında kuşkusuz çobanları da saymak gerekir. Özellikle nüfuzlu kesimlerin mülkü ya da işleticisi oldukları çiftlikler çeşitli gelir getirici alanlara yatırımlar yaparken, hayvancılık üzerine eğilenler arasında birden fazla çobana işverenler bulunmaktaydı.⁷⁶ Saray kökenli vakıfların çiftliklerinde olduğu gibi çobanlarının ödenekleri ayrı birer gider kalemi olarak değerlendirilecek derecede maddi ağırlığa sahipti.⁷⁷ Sadrazamlardan birinin çiftliklerinden olduğu kaydedilen bir çiftlikte ise mutat olarak aylıklarını alan kişiler ve sayıları şöyleydi: 1 Saracbaşı, 7 seysis, 3 yedekci, 1 harbenk (eşekçi, katırcı), 1 saka 1 kısrakçı.⁷⁸

Bunlardan başka aşağıda ayrıntıları sunulan çiftliklerde de görüleceği üzere, odacı, nazır, yörük, düvenci, tırpancı, peynirci ustası, demirci ustası, karakolcu, suyolcu, dolapçı, sakacı, bağcı, arabacı, yarıcı ve aylakçı denilen çalışanlar da bulunmaktaydı. Bu denli farklı iş kollarının temsilcilerinin çiftlik ünitelerinde görevlendirilmeleri, bu işletmelerin sadece tarla tarımı ve hayvancılık sektörünü beslemediği ortaya koymaktadır. Dolayısıyla çiftlikler için Osmanlı üretim-tüketim düzeninin önemli aktörlerinden biri olduğu rahatlıkla iddia edilebilir.

3.2.Gayr-i Menkul ve Menkul Varlıkları Bakımından Büyük Çiftlikler

Yeniçağ Osmanlı ekonomik yaşamında büyük çiftlik diye tabir edilen birimler, müstemilatları bakımından da küçük örneklerinden ayrılmaktaydılar. Müstemilatların işlevi ya da fiziki büyüklüğü söz konusu mali birimlerin işlevleri ve varsa ticari faaliyetlerinin ne yönde olabileceği hakkında önemli veriler sunmaktadır. Örneğin Ohri mutasarrıfı Salih Paşa'nın aynı kazadaki, hububat ekilen arazilerinden başka, çiftliğinin müstemilatı şu şekildeydi: Çayır- yurt-kiremit örtülü ahır-anbar-bağ-

Braudel Center), Vol. 1, No. 1, (Summer, 1977), s. 53. Ayrıca bu örnekte bahçenin temizlenmesinin gider listesinde yer alması temizlik işinin de birilerine havale edildiğini gösterir.

⁷³ Maliyeden devredilen defterlerin birinde sahibi belirlenemeyen Sarı İsmail Çiftliği isimli bir çiftlikte sağmal sığırtaç görev yapmaktaydı. BOA, MAD, nr. 3708/6 (29 Zilhicce 1191, 28 Ocak 1778).

⁷⁴ Gündelikle çalışan ziraat işçileridir. Barkan ırgatlar yerine bu emekçilerin kullanılmasının, toprak sahiplerinin lehine bir uygulama olduğunu belirtir. *Türkiye'de Toprak Meselesi...*, s. 76.

⁷⁵ Sarmet? Karyesi Çiftliği denilmektedir. Bu işletmenin Edirne-Tekirdağ taraflarında olduğu anlaşılmaktadır. BOA, MAD, nr. 3708/12.

⁷⁶ Eski Edirne valisi Morali Ali Paşa'nın adadaki çiftliklerinde çobanlar da hayatlarını sürdürmekteydi. Bkz: BOA, C.ML, nr. 308/12572 (26 Cemaziyelahir 1152, 30 Eylül 1739). Paşanın yine Trepoliçe'ye bağlı Lokaz köyündeki 265 koyun ile 75 sığırı hayvancılığa yabancı olmadığını göstergesidir. Paşanın kaza merkezindeki evinde de ahırının bulunması hane halkı için kapalı bir hayvancılık iktisadının işletildiğini haber veriyor.

⁷⁷ Daye Hatun'un Bergos'taki çiftliğinin çobanlarına ait ücretler 29 Zilhicce 1150/ 19 Nisan 1738 tarihli muhasebe kaydında ayrıca tutulmuştu. BOA, EV.MHM, nr. 3816/1.

⁷⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 5085/6 (29 Ramazan 1196, 7 Eylül 1782).

harman yeri-bir küçük kale.⁷⁹ Yine İstanbul Eyüp'te bulunan Gümrükçü Çiftliği'nde 18. yüzyılın ikinci yarısında bir karlık ve buzluğun yer alması⁸⁰, muhtemelen çiftlikten istifade eden kişilerin yiyecekleri soğutma ihtiyacını karşılıyordu. Sarayın kar toplamakla görevlendirdiği kişilerin (karcıbaşı) bahsedilen bu müstemilatın girdilerine musallat olduklarına dair ifadeler bahsi geçen işletmelerin değer ve miktar bakımından mühim düzeyde kar depoladıklarına işaret eder. Hiç kuşkusuz bu çiftliğin elindeki kar ve buzları ticari gayeler ile satıp satmadıklarına dair verilerin olması çok daha anlamlı olurdu. Ancak yine de sarayın dikkatini çekecek seviyede malzeme biriktirmeleri bunun hiç de uzak bir ihtimal olmadığını gösterir.

Çiftliklerin vazgeçilmez müstemilatı arasında değirmenler bulunmaktaydı.⁸¹ Bunlar eğer ticari kazanç için değilse herhalde önce çiftliğin ihtiyacı için çalıştırılıyordu. Bu anlamda büyük çiftlikler için değirmenler lüks olmaktan ziyade bir gereklilikti. Çoğunluğunun su veya hayvan gücüyle çalıştırıldığını kabul etmek mümkün olmakla birlikte kimi çiftliklerde yel değirmenleri de vardı. Hatta bir örnekte “el değirmeni”nin bulunması⁸² daha küçük yapıları ve daha az miktarda malzeme öğütmek için düzenlenmiş mekanizmaların olduğunu gösterir. Bunlar için ayrıca emekçilerin çalıştırılmış olması mümkündür. Yine saman depoları olduğu anlaşılan samanhaneler de çiftliklerin yan birimleri arasında yer almaktaydı.⁸³ Aşağıda görüldüğü üzere bağ köşkü, kahvehâne, dükkân, sebze bahçesi de ek yapılar arasında yer alan birimlerdendi.

Çiftlik sahiplerinin varidatlarının bir kısmını menkul değerler oluşturmaktaydı.⁸⁴ Bunların önemli bir bölümünün söz konusu işletmelerdeki ekonomik faaliyetlerin devamı açısından zaten sahiplerinin elinde olması gerekiyordu. Dolayısıyla çiftliklerin temel varlıkları arasında atlar, katırlar, hergele bargir ve develer yer almaktaydı. Hayvan varlıklarının ihtiyaçları için olduğu anlaşılan başka menkuller de vardı. Saman ve buğday için çuvallar, eğerler, yularlar, tavla (at ahır) kuşağı (?), semer, süpürgeler, kefe (at tımarlamada kullanılan kese) ve urgan bunlar arasındaydı.⁸⁵ Ayrıca kolan (eyer bağı), manda çulu⁸⁶, kapı perdesi de listeye

⁷⁹ BOA, C.ML, nr. 560/23000 (29 Cemaziyelahir 1177, 4 Ocak 1764).

⁸⁰ BOA, C.BLD, nr. 57/2830 (17 Rebiülahir 1173, 8 Aralık 1759).

⁸¹ Örnek için bkz: BOA, C.DH, nr. 319/15943.

⁸² Bir çiftlikteki örnek için bkz: BOA, TSMA.d, nr. 7702/5 (6 Cemaziyelevvel 1106, 23 Aralık 1694). “Devletli efendimizin” diye kaydedilen (vezir olması muhtemel) şahsın Üsküdar Semendire'deki çiftliğinde büyükbaş/küçükbaş hayvan varidatı ile beraber buğday ve arpa varlığı bunun yanında saban, çapa, bel, orak, düven gibi tarım aletlerinin yer alması, ayrıca tarlalar ve çayırırlarının bulunması çiftliğin tarım ve hayvancılık üzerine işletildiğini gösterir. Bu zatın Hocaapaşa'daki mülk değirmeninin hemen ardından has ekmek fırını sayılmaktadır ki bu durum onun ürettiği hububatı söz konusu işletmeye transfer etmiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁸³ BOA, D.BŞM.d., nr. 5085/4, 5.

⁸⁴ Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 56.

⁸⁵ BOA, D.BŞM.d., nr. 3184-1.

⁸⁶ Koruma amaçlı sarmak için kullanılmış olmalıdır.

eklenmelidir.⁸⁷ Özellikle hayvanlar ve onların çektiği arabalar için urgan gerekirken, yağ (şirugan), katran gibi yağlayıcılar da temel gereksinimlendendi.⁸⁸

4. 18. Yüzyıla Ait Büyük Çiftlik Numuneleri

Buraya kadar anlatılanların, daha net görülebilmesi açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen ve ayrıntılı kayıtlarına ulaşılan çiftlik örneklerine bakmak faydalı olacaktır. Örnekler seçilirken kronolojik ve coğrafi açıdan farklılıkların olmasına dikkat edilmiştir.

Çiftlik 1: Mehmed Paşa'nın Çiftliği

Yeri/Kayıtlanma Tarihi: Bolu Çevresi (Muhtemelen)⁸⁹/1722-1723
Sahibi: Mehmed Paşa
Temel İşlevi: Hububat Ziraatı ve Finansal Bağlar
İç Yapı ve İşleyiş:

Sadrazamlardan ya da yüksek rütbeli devlet adamlarından olduğu anlaşılan⁹⁰ Mehmed Paşa'nın çiftlikleri büyük çiftlik kapsamında değerlendirilebilecek özelliklere sahip görünmektedir. Paşa'nın mülk olduğuna dair izler bulunan Urmiç, Komadis, Lodros, Kavanid, Yanık, Bazargan, Bolu Obası ve Üreği çiftliklerinde temel ürün buğdaydı.⁹¹ Onun çiftliklerinde yarıcı adı verilen emekçiler bulunmaktaydı ki bu kesimler topraksız olmalarına rağmen, emekleri ile imparatorluğun tarım ekonomisinde mühim yer alırken; devlete öşür verdikten sonra ayrıca toprak sahibine hisse verirlerdi.⁹² Bu ödemelerden sonra geriye kalan mahsulü anlaşma yaptıkları toprak sahibi ile aralarındaki mukavele şartlarına göre pay ederlerdi.⁹³ Böylece emek-sermaye ortaklığı şeklinde işleyen bir sistem kurulmuştu. Çiftliklerin tümündeki yarıcılar ayrı bir listede sıralanmıştır. İsimleri listelenen onlarca yarıcının⁹⁴ tamamının gayrimüslim⁹⁵ olduğu ve hepsinin 1200 akçe ile kaydedildiği görülüyor. Aslında uygulama, "yarıcılık ortaklığı" şeklinde çok ortaklı şirket suretinde düşünülebilir. Her bir ortak 1200 akçe tutarında toprak kiralama ücreti ile şirkete katılıyordu. Çünkü yarıcıların isimlerinin altında sadece *meblağ 1200* denilerek kayıt tutulmuştur.⁹⁶ Söz konusu meblağ muhtemelen yarıcılarının ipotek edilmesi, yani

⁸⁷ BOA, D.BŞM.d., nr. 3184-2.

⁸⁸ BOA, D.BŞM.d., nr. 4437-4.

⁸⁹ Çiftliklerin ilkinin ismi Bolu Obası olarak kaydedilmiştir. BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/4.

⁹⁰ "Devletli inayetli Mehmed Paşa Efendimiz hazretlerinin çiftlikleri" ifadesi buna işaret ediyor.

⁹¹ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/14.

⁹² Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi...*, s. 371.

⁹³ Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi...*, s. 624.

⁹⁴ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/12 (Hicri 1139, Miladi 1726-1727). Çiftliklerinde toplamda 74 yarıcı vardı.

⁹⁵ Çoğunda Rum isimleri yer alıyor.

⁹⁶ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/12.

emeklerinin sisteme bağlanması ile alakalıydı. Sonunda gelirlerden borç ve/veya vergiler düştükten sonra kalan kısım müşterekler arasında pay ediliyor olmalıydı.

Mehmed Paşa'nın çiftliklerinde ayrıca "aylakçı" diye tanımlanan belli başlı bir işi olmayıp gündelikçilik yapan işçilerin bulunduğu görülüyor.⁹⁷ Üreği Çiftliği'ndeki 35 kişilik ekibin tamamı zimmi idi.⁹⁸ Bunlar için ise herhangi bir ücret tayini yapılmamış, sadece isimlerinin anılmasıyla yetinilmiştir. Hem yarıcılar hem de bu işçiler paşanın ticari kaygılarının işareti sayılabilir. Mehmed Paşa'nın yarıcılarla olan finansal ilişkileri kendisine ve varsa ekibine tecrübe kazandırmış olmalı ki yarıcı olmayan kesimlere pek çok kez borç para vermiştir. Büyük kısmı Rumlardan müteşekkil görünen bu borçluların buğday ve arpa tohumu için borçlandıkları anlaşılıyor. Çünkü 500 ila 7400 kuruş arasında değişen meblağlarla borçlanan kişiler bunlarla daha çok tohum ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Ayrıca buğday ürünü olarak da paşaya borçlandılar.⁹⁹ Böylece üretime dönük bir iktisadi girişim finansal yatırımların yolunu açılmıştı.

Çiftlik 2: Azmzâde Esad Paşa'nın Çiftlikleri

Yeri/Kayıtlanma Tarihi: Şam, Hama ve Humus /1758
Sahibi: Azmzâde Esad Paşa (ö.1758)
Temel İşlevi: Hububat Ziraatı ile Birlikte Küçükbaş Hayvancılık
İç Yapı ve İşleyiş:

Eski Sivas valisi maktûl Azmzâde Esad Paşa¹⁰⁰ Şam, Hama, Humus ve civarında pek çok yatırımı (kutni ve alaca karhâneleri, boyahâneleri, kahvehâneleri), reyada kalmış yüklü miktarda alacağı, han ve sarayları, onlarca dükkânı ile aynı zamanda bir girişimcidir.¹⁰¹ Paşa'nın 4 adet vakıf ve 2 adet mülk çiftliklerinde toplamda 107 tane büyükbaş hayvanı vardı. Yine toplam 332 tane küçükbaş (koyun ve keçi) varlığı da bulunmaktaydı. Onun hayvancılıkla ilgisi hem ticari gayeler taşıyordu hem de muhtemelen maiyetinin giderlerini karşılamakla alakalı idi. Paşa'nın her bir çiftliğinin varidatı arasında ayrıca saban, demir bel, çapa demiri, mecrefe (kürek) gibi zirai araçların yazılması onun bu çiftlikleri hububat üretimi için de işlettiğini düşündürmektedir. Bu nedenle büyükbaş varlıkların bir kısmının koşum hayvanı olarak değerlendirildiği söylenebilir.

⁹⁷ BOA, D.BŞM.d., nr.1484.0002/13.Otuz bir kişilik bir grubun ismi geçmekte olup tamamı gayr-i Müslimlerden oluşmaktaydı.

⁹⁸ İsimleri Rum kökenli olduklarına işaret ediyor.

⁹⁹ BOA, D.BŞM.d., nr. 1484.0002/4-11. Künyesinde Hicri 1176 (Miladi 1762-1763) tarihi geçmekle birlikte belgede Hicri 1135 (Miladi 1722-1723) olarak kayıtlıdır. Bkz: *Aynı defter*, s. 4.

¹⁰⁰ Hicri 1170 (Miladi 1756/1757) yılında Sivas valiliği yapmış olup azil ve sürgünden sonra idam edilmiştir. Bkz: Mehmed Süreyya, *Sivill-i Osmanî*, II, İstanbul 1996, s. 496.

¹⁰¹ BOA, TSMA.d, 10124/7, 29 Zilhicce 1171, 3 Eylül 1758.

Paşanın birçok borç ilişkisi bulunmaktaydı ve kendisine borcu olan kişiler bahsedilirken; Şam'da *ekmekçiler zimmetinde hinta bahası ve firubt olunan hinta alacağı* bilgisinin yer aldığı görülüyor ki (ilgili defterde sayfa 4) bu, onun çiftliklerinden elde ettiği mahsulü ticari satışlarla değerlendirdiğine işaret eder. Ayrıca bazı köylerde 180 guruştan fazla kıymeti bulunan zahire (hinta- şair- darı- küsbe) depolaması da aynı kaniyi güçlendirmektedir. (ilgili defterde sayfa 5) Sabunhâne işleten, buradan elde ettiği sabunları bakkallara pazarladığı anlaşılın ve tekstile yönelik imalathâneler (kutni, alaca imalathaneleri gibi) çalıştıran bu girişimci paşanın süt ve tereyağı başta olmak üzere hayvansal ürünlere dair aynı ya da nakdi gelirlerinin kaydedilmemiş olması ilginçtir. Bu durum onun onlarca büyükbaş ve yüzlerce küçükbaş hayvanını sadece kendi kapı halkı için beslemiş olabileceği ihtimalini de akla getirmekle birlikte bu tip ürünlerin hububat ya da diğer imalathânelerdeki ürünler gibi uzun süre depolanamaması nedeniyle ivedilikle satış yapılma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir.

Çiftlik 3: Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Çiftlikleri

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: Mankalya Kazası (Tuna Eyaleti)/ 1761
Sahibi: Genç Ali Ağa
Temel İşlevi: Ziraat, Hayvancılık, Az Oranda Sınâi ve Ticari Tarım
İç Yapı ve İşleyiş:

Kişisel hayatı hakkında Müteveffa Genç Ali Ağa isminden başka bilgiye ulaşılabilen şahsın Mankalya kazasındaki çiftliklerinde de temel üretim hinta üzerine iken bunu daha az miktarlarda olmak üzere arpa, yulaf ve erzen (darı) takip etmekteydi.¹⁰² Bunların dışında ağanın farklı iki çiftliğinde, H.1177/M. 1763-1764 yılı itibarıyla, toplam 671 hayvan varidatı bulunmaktaydı ve bunlar 356 koyun ve keçi, 188 büyükbaş ve 127 hergele, kısrak, taydan oluşuyordu.¹⁰³ Ağanın yine aynı kazadaki Komorova Çiftliği'nde ise küçükbaş hayvancılık üzerinde bir yoğunlaşma görülmektedir. Çiftlikte yine Hicri 1177 yılı sayımına göre 2511 koyun ve keçi yanında 158 büyükbaş ve 30 bargir ile bir tane aygır bulunmaktaydı. (Sayfa 6) 1177 yılı verilerine göre aynı kazada kendisine ait Azablar Çiftliği'nde ise 103 büyükbaş, 113 hergele, kısrak ve bargir, 773 koyun ve keçi ile beraber sonradan kurulduğu anlaşılın 30 tane kovan yer almaktaydı.¹⁰⁴ Nihayet Kasımça Çiftliği'nde 72 büyükbaş, 88 bargir ve hergele, 11 tay ve 401 koyun vardı.¹⁰⁵

Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Mankalya kazasındaki Kamarova çiftliğinin H.1177 yılı gelirlerinden hintanın %33'ü, şairin %21'i ve yulafın %20'si tohumluk için ayrılırken bu ürünlerin sırasıyla %12,21 ve 58'i gerek çalışanların gerekse

¹⁰² BOA, D.MKF, nr. 30095/2 (25 Rebiülahir 1175, 27 Kasım 1761).

¹⁰³ BOA, D.MKF, nr. 30095/3.

¹⁰⁴ BOA, D.MKF, nr. 30095/10

¹⁰⁵ BOA, D.MKF, nr. 30095/15.

hayvanların tüketimine tahsis edilmişti. Temel iki üretim kalemi olan buğday ve arpanın yaklaşık yarısından fazlası kâr hanesine yazılmış ve satılarak ticari kazanç elde edilmiştir. Ayrıca aynı çiftlikteki koyunların Ağustos ayında kırılmaları sonrasında elde edilen yünün satılmasıyla da gelir sağlanmıştı.¹⁰⁶ Azablar Çiftliği'nin gelirlerinden hıntanın %17'si, şairin 22'si, yulafın 44'ü tohumluk için ayrılırken; sırasıyla bunların % 18, 37 ve 66'sı me'kulat (yiyecek-içecek giderleri) adına harcanmıştı. Bu çiftlikteki mahsulün hıntada %63 şairde %31 oranındaki kısmı satılmıştı ki bu miktar 313 guruşa denk gelmekteydi.¹⁰⁷ Bir başka çiftliğinin (Kasımça Çiftliği) aynı yıla ait verilerinde ise hıntanın %30'u, şairin 25'i ve yulafın 40'ı tohumluk için ayrılırken, sırayla yüzde 30, 34 ve 60'lık kısımlar me'kulat masraflarına ayrılmıştı. Hıntanın %38'i şarin ise %48'i satılmıştı. Bunlardan da sırayla 150 ve 42 guruş gelir elde edilmişti.¹⁰⁸

Müteveffa Genç Ali Ağa'nın Mankalya kazasındaki çiftliklerindeki tarlalarda çalıştırılan hizmetkârların yiyecek giderlerinin söz konusu işletmelerin ambarlarında mevcut bulunan zahireden karşılanması¹⁰⁹ mahsullerin iç tüketim için de kullanılabilmesine işaret eder. Kalan mahsullerin ise mutat olduğu üzere bir kısmı tohumluk olarak ayrılırken artı ürünün pazarlandığı da anlaşılıyor. Bu pazarlama sürecinde devletin resmi görevlisinin (o sırada *zahire mübaşiri* sıfatı bulunan bir dergâh-ı ali kapıcıbaşısının) görev alması da ilginçtir. Dolayısıyla tüm bu niceliksel veriler bu müteşebbis ağanın çiftliklerinde ziraat ile sınırlı kalmayan ve hayvancılığı da ciddi şekilde değerlendiren canlı bir üretim yapısının bulunduğuna işaret ederken; gelir kaynaklarının yün gibi sınai tarıma da yönelmiş olduğu görülür. Çiftlik dışı satışlardan elde edilen gelirler, Osmanlı iktisat düzeninde plantasyon ya da onun muadili yapıların varlığına dair güçlü bir sinyal olarak rahatlıkla değerlendirilebilir.

Çiftlik 4: Zaim İshak Ağa'nın Çengerli Çiftliği

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: Edirne Yakınları/1763
Sahibi: Zaim İshak Ağa
Temel İşlevi: Ağırlıklı Olarak Hayvancılık, Ayrıca Ziraat ve Sınai Tarım

İç Yapı ve İşleyiş:

Hakkında fazla bilgi bulunmayan Zaim İshak Ağa'nın Edirne yakınlarında olduğu anlaşılan¹¹⁰ Çengerli Çiftliği kışlağında binlerce (karabaş) koyun ve kuzu kışlatılmakta olup H.1175/M. 1761-1762 senesinde burada 3211 koyun

¹⁰⁶ BOA, D.MKF, nr. 30095/6.

¹⁰⁷ BOA, D.MKF, nr. 30095/10.

¹⁰⁸ BOA, D.MKF, nr. 30095/14.

¹⁰⁹ BOA, D.MKF, nr. 30095/2 (25 Rebiülahir 1175, 27 Kasım 1761). İki farklı çiftlikte (Akbaş ve Sarıgöl Çiftlikleri) aralarında çobanların da olduğu toplam 17 çalışan vardı.

¹¹⁰ Sayfa 6'da Edirne'den işтира olunan sığır öküzleri ifadesi yer alıyor. BOA, TSMA.d, nr. 2338/6 (29 Zilhicce 1176, 11 Temmuz 1763).

bulunmaktaydı.¹¹¹ Kaydı tutulan hayvanattan bir kısmının bilhassa “devletli efendimizin” (698 adet) şeklinde listelenmesi ve geri kalanlarında bu ibarenin yer almaması, ağanın çiftliğine ait kışlakta, bölgedeki başka hayvan sahiplerinin hayvanatının –muhtemelen kira karşılığında- kışlatıldığı ihtimaline işaret eder. Çiftliğin kethüdasının hayvanının da ayrıca kaydedilmesi bu savı destekler niteliktedir. Dolayısıyla ciddi bir kiralama gelirinden bahsetmek mümkündür.

İshak Ağa'nın H.1175 yılına ait kayıtlarında Çengerli Çiftliği'ndeki çobanlar ile kethüdalar arasında ilginç para transferlerine rastlanmaktadır. Bir kısmı gayr-i Müslim bir kısmı ise başka köylerden gelme çobanların yıllık masrafları *kış ve yaz masrafı* şeklinde tutulurken kethüdalardan ayrıca borçlar aldıkları, kiminin bu borçlarını kapatabildiği kiminin ise eski borçlarına yenilerini eklediği görülür.¹¹² Çobanların yaz ve kış aylarında hayvanat için yaptığı masraflar ve mutat mahsulleri ile kuzulardan elde ettikleri gelirler borçlarından düşülürken, büyük kısmının yine de borçlu çıktıkları görülmektedir. Kimi çobanların başka yerlere gitmesi -belki de kaçması- nedeniyle kalan borçlarının kethüdalarının hesabına geçtiği anlaşılmaktadır.¹¹³ Çobanların gelirlerinden ya da borçlarının geri ödemelerinden sonra teslim ettikleri gelirlerin yeni hayvan alımlarında kullanılması¹¹⁴ finansal girdilerin çiftliklere katkısını yansıtır. Yine bu çiftlikteki küçükbaşlardan elde edilen yapağı üzerinden gelir sağlandığı görülmektedir. Çiftlik sahibinin kendi koyunlarından yapağı elde edildiği gibi kethüda ve diğer çobanların tasarrufundaki koyunlardan sağlanan yapağının da satın alındığı (ıştira) kayıtlıdır.¹¹⁵ Bunların daha sonra üçüncü kişilere satılması ihtimali de uzak bir ihtimal olmasa gerekir.

H.1173/M. 1759-1760 yılı kaydına göre muhtemelen buğday ve arpa öğütülen değirmen de çiftliğin alt birimlerindendi.¹¹⁶ Yine aynı yılın verilerine göre çiftlik sahibinin bu ana üniteye bağlı kışlağında bizzat kendisine ait 602 büyük koyun, 50 koç ve 178 toklu olmak üzere 830 küçükbaş hayvan varlığı barınmaktaydı. Koyunlardan Hicri 1173 senesinde elde edilen yapağının satılması neticesinde 12582 kuruş kazanç sağlanmıştı.¹¹⁷ Yine Hicri 1175 tarihine ait verilere göre ise Çengerli Çiftliği'nde (kışlakta değil) 153 baş büyükbaş yanında 38 baş diğer koşum ve nakliye hayvanları (kısarak, tay, eşek vs.) bulunmaktaydı.¹¹⁸ Bir başka kayıta aynı çiftliğe, kayıkla taşınmak suretiyle İstanbul'dan gübre alındığı anlaşılmakta ve bu durum

¹¹¹ BOA, TSMA.d, nr. 2338/1.

¹¹² BOA, TSMA.d, nr. 2338/3.

¹¹³ BOA, TSMA.d, nr. 2338/4.

¹¹⁴ BOA, TSMA.d, nr. 2338/4.

¹¹⁵ BOA, TSMA.d, nr. 2338/5.

¹¹⁶ BOA, TSMA.d, nr.3328/2.

¹¹⁷ BOA, TSMA.d, nr.3328/6.

¹¹⁸ BOA, TSMA.d, nr.5920/8.

giderler kısmında ifade edilmektedir.¹¹⁹ Dolayısıyla yaylak içindeki hayvanların gübre üretimlerinin ziraatta kullanmak veya yakmak için yeterli gelmediği söylenebilir.

Hicri 1175 senesinde Çengerli'de ambara konulan hıntanın ve şairin sarf edildiği kalemler içinde tohumluk ayrılan kısmın yanı sıra, çobanlar ve bir berbere tayinat verildiği belirtilmektedir.¹²⁰ Çiftlikte ayrıca 28 kişilik bir ekipten oluşan orakçıların da çalıştırıldığı ve bunlara ücretlerinin nakit olarak ödendiği görülmektedir. Hatta bunlara “çorba taşıyan” bir kimsenin ücretinin de listelerde yer alması çiftliklerdeki sürpriz istihdama işaret ediyor.¹²¹ Yine istihdam edilen hizmetkârlar içinde odacı, düvenci, nazır isminde kişiler ile beraber birkaç Yörük ön adlı kimselerin yer aldığı görülüyor.¹²² Bunların çiftliğin çalışanları ve varsa diğer kapı halkı için hizmet üreten kimseler olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu veriler, Osmanlı taşrasındaki nüfuz sahibi kimselerin konakları, yaşam alanları ve üretim sahalarını imparatorluk sarayına benzetmeye çalıştıklarına dair iddiaları doğrular nitelikte verilerdir.

Çengerli Çiftliği'nin harcama kalemleri¹²³ büyük çiftliklerde hayatın nasıl işlediğine dair anlamlı ipuçları içermektedir. Öncelikle çalışanlar için çizme ve postal harcamaları, ürünlerin istifi için olsa gerek çuvallar, üretilen peynirleri ölçü ve usullere göre tartan şahıs için ödenen ücret, yine “peynirci ustasının” görevlendirilmesi çiftliklerdeki iktisadi ve sosyal hayatın işleyişini yansıtıyor.¹²⁴ Bunların yanı sıra çayrılarının biçilmesi için ise ücret karşılığı tırpancılarının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bir demirci ustasının çalıştırılması¹²⁵ metalik ürün ihtiyaçlarının karşılanması sürecinde, çiftlik içinde görece kapalı bir ekonomik modelin tercih edildiğini, böylece gider kalemlerinde küçülmelerin hedeflendiğini gösteriyor. Yine emekçiler arasında karakolcular ve gündelikçiler yer almaktaydı. Gündelikçiler adıyla listelenen kişiler içinde Müslümanlar, Yörükler ve gayr-i Müslimlerin isimleri izlenebilmektedir. H.1174/M.1760-1761 yılı odacılar içinde senesi kaydına göre Müslüman ve gayr-i Müslim emekçiler vardı. Ayrıca çiftliğin su ihtiyacının temini için işletilen suyolunda ve su hazinesinde (deposunda) görev yapan bir suyolcu da hizmetkârlar arasındaydı. Yine öküzcü ve sığırtmaçlar da emekçiler arasındaydı. Ayrıca harmancı ismiyle birkaç kişinin de görevlendirilmesi mahsullerin toplanması ve istiflenmesinde başka kişilerin devreye girdiğine işaret ediyor. Derici namıyla birkaç kişi de kışlakta hizmet edenler grubundaydı. Dahası orakçılar, hergeleci, buzağacı, peynir vezin edici, demirci gibi müstahdemler aynı işletmede

¹¹⁹ BOA, TSMA.d, nr.5920/Poz 5.

¹²⁰ BOA, TSMA.d, nr. 2338/6.

¹²¹ Aynı yer.

¹²² Aynı yer.

¹²³ Aynı yer.

¹²⁴ H.1185/ M. 1771-1772 senesine ait çiftliğin kaşkaval peyniri mahsulü İstanbul'da pazarlanmış ve buradan elde edilen gelirler çiftlik sahibine teslim edilmiştir. BOA, TSMA.d, nr. 4096/1b.

¹²⁵ Bir başka örnekte demirci için ayrı bir ev yapıldığı görülmektedir. BOA, TS.A.d, nr. 6613/3.

çalıştırılan başka uzmanlardı.¹²⁶ Dolayısıyla bu çiftlik tam bir emek-yoğun çalışma ile faaliyetlerini sürdüren genişçe bir işletme idi. Emekçiler grubunda pek çok farklı meslek erbabının yer alması yerel istihdama sivil katkının güzel bir örneğini sergilemekte olup, çiftliğin kâr amacı güden ticari bir işletme şeklinde çalıştırılmış olduğunun delilidir.

Çiftlik 5: Gazi Hasan Paşa'nın Levend Çiftliği

Yeri/ Kayıtlanma Tarihi: İstanbul/1792
Sahibi: Gazi Hasan Paşa (ö.1790)
Temel İşlevi: Tarım ve Hayvancılık İle Birlikte Çok Yönlü Girişim
İç Yapı ve İşleyiş:

Merhum sadrazam (Cezayirli) Gazi Hasan Paşa'nın Levend Çiftliği denilen üretim birimi imparatorluğun ticari düşünen çiftlik ünitelerinden birinin 18. yüzyılın sonlarında nasıl işlediğine dair önemli ipuçları barındırmaktadır.¹²⁷ Silahşorluk geçmişisi olan bir kethüda tarafından idare edilen çiftlikte büyük bir köşk yanında ayrıca bir bağ köşkü ve camekân odalar vardı. Çiftlikte, 1792 yılı verilerine göre, sağmal 720 baş koyun (ganem) 620 baş kuzu yanında, 222 kısır koyun ve 27 koç da mevcuttu. Dolayısıyla işletmede toplamda 1589 küçükbaş hayvan varlığı bulunmaktaydı. Bununla beraber 29 karasığır ineği, 12 karasığır buzağı ve 17 manda ineği ile birlikte toplam 86 büyük baş beslenmekteydi. Bunlara ek 40 kaz, 10 tavuk, 50 güvercin, 1 papağan ve 3 tavus kuşu da çiftliğin kanatlılarının sayısıydı.

Paşanın diğer çiftlik örneklerinden farklı olarak gelir ve giderlerinin muntazam bir şekilde listelenmesi çiftliklerin finansal yapılarını değerlendirme noktasında gayet faydalı olmuştur. Aşağıdaki iki tablo bu çiftliğin mali yapısını ortaya koyuyor:

Tablo 1: Gazi Hasan Paşa'nın çiftliğinin senelik/tahmini gelir kalemleri

Gelir Kalemi	Kuruş
Senede hâsıl olan koyun, boğulmayıp satılırsa	1520
Hâsıl olan sütün eklinden sonra	1000
Baltalimanı kurbunda Abdülbaki Ağa'nın sahilhanesine muttasıl bağçeden	300
Bir bab fırın değirmeninden	288
Büyükdere çayını (eğer iltizam olunursa)	250
Ganem yapağından	150
Bağlarından hâsıl olan üzümün eklinden maada	150
Bir bab kiremithaneden	100
Bir bab kahve dükkânından	84

¹²⁶ BOA, TSMA.d, nr. 3328/8.

¹²⁷ BOA, TSMA.d, nr. 6888/1-2 (11 Şevval 1206, 2 Haziran 1792).

Mübayaaya olunan bahçe ve bağdan	80
Bir bab bakkal dükkânından	72
Dere içinde sebzevat bahçesinden	40
Bahçeden	30
Hadımkorusu Çiftliği ve bir bab su değirmeninden	20
Kanlıkönak kurbunda Karahisaroğlu Çiftliği'nden	20
Bir bab yel değirmeninden	12
Toplam	4026

Tablo 2: Gazi Hasan Paşa'nın Çiftliğinin Senelik Gider Kalemleri

Gider Kalemi	Nefer	Kuruş
Ağnam çobanlarına	6	460
Çoban Kethüdasına	1	120
Sığır çobanlarına ve odacısına	4	288
Dolabıcı ve sakaya	1'er	72
Bahçivana	1	96
Bağcılara	2	192
Serabdarına	2	120
Arabacılara	2	144
Çiftlik kethüdasına	1	360
Kethüda hademelerine	4	288
Hademe-i mezkurun aylık me'kulatı		2052
Toplam		4192

Bu son örnek Osmanlı ekonomik düzeninde büyük çiftlik olarak tabir edilen üretim alanlarının hangi alt birimleri kapsayabileceğini ve temel gelir/gider kalemlerinin neler olabileceğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hayvancılık yanında bağcılık, bahçecilik, sebzeçilik, koruculuk ve kira üzerine işletildiği muhtemel kahve, bakkal dükkânı ya da kiremithane gibi inşaat alanında çalıştırılan birimler şeklinde farklı üniteler bu çiftliğin gelir kalemi içinde yer almaktaydı. Bunların sadece bir kısmı fiziki olarak çiftlik içerisinde idi. Böylece çiftliklerin mali olarak ayakta kalabilmelerinin temel şartlarından biri olan gelir/ürün çeşitlendirme uygulaması başarılı bir şekilde hayata geçirilmiş oluyordu. Bu kadar çeşitli yatırım alanı olunca doğal olarak gider kalemleri içinde sayılan çiftlik emekçilerinin de çalışma alanları o denli farklılaşmıştı. Zira çiftlik çalışanları içinde kethüdadadan çobana, odacıdan sakacıya 10'dan fazla değişik alanda emek üretenler bulunmaktaydı. Son tahlilde yine bunlarla ilintili olarak giderler içinde kayda geçirilen emekçi ücretleri neredeyse gelirler ile baş başa hatta ondan bir miktar fazlaydı. Sıkıntılı gibi görünen bu durum belki sadece incelenen yıl için geçerli olmuştu. Belki de Hasan Paşa nüfuzunun da yardımıyla bütün gelirlerini kaydetmekten imtina etmişti. Her halükarda işletmelerinde çalışan kişilerin çokluğu ve çeşitliliği ile muazzam hayvan varlığı onun

çiftlikler üzerine yatırımları olan etkin bir müteşebbis olduğunu göstermek adına yeterli sayılabilir.

Sonuç

Klasik dönemde Osmanlı ekonomik yapısı mümkün olduğu kadar devletin kontrolü altında düzenlenmek istendi. Resmî kişi ve kurumlar iktisadi alanın her cephesinde yer almak gayreti içindeydi. Bununla birlikte sermaye birikimi için çaba gösteren ya da ticari olarak büyümeye çalışan sivil kesimler de yok değildi. Batılı muadilleri kadar olmasa da sivil Osmanlı girişimcileri, çiftlikler kurmak suretiyle de iktisadi hayata katkılar sağladılar.

Bu çalışmada büyük çiftlik olarak tarif edilen ve bahsi geçen sivil girişimcilerin 18. yüzyılda işlettiği üniteleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan örnekleri üzerinden incelenmiştir. Büyük çiftliklerin fiziki olarak büyük sayılabilmesi için klasik çiftlik ünitelerinden birkaç tanesini bir arada bulundurması, iç işleyiş bakımından mâliki ya da mutasarrıfının aile emeği dışında hariçten emek kullanması ve yatırım alanlarını çeşitlendirmesi gibi değişkenlerin dikkate alınması gerektiği görüldü. Beş tanesi ayrıntılı şekilde olmak üzere, örnekleri incelenen çiftliklerin statü olarak farklılık arz ettiği görülürken; mülk, vakıf ya da tımar kapsamında işletilen bu çiftliklerin tam mülkiyet üzere olanlarında iktisadi bakımdan gelişmeye daha müsait oldukları yönünde izlere rastlandığı söylenebilir.

Büyük çiftliklerin bu ifadeyi hak edebilmeleri için içyapılarının da belirlenmesi gerektiği görüldü. Daha açık bir ifadeyle ticari kazanç elde etmeyi hedefleyen, sermaye birikimi gibi bir gayesi olan ve istihdama katkı sağlama yönünde hareket eden işletmelerin bu tavırlarının takip edilebilmesi için onlar hakkında detaylı veriler incelendi. Bilhassa ayrıntısı verilen örneklerde büyük çiftliklerin tarla tarımından hayvancılığa, demircilikten yüncülüğe kadar değişik sahalarda emek yoğun çalışmalar yürüttüğü görüldü. Bu denli değişik sahalarda yatırım yapan büyük işletmelerin, haliyle müstemilatların da o oranda zenginleştiği söylenebilir. Yaylak ve kışlaklar gibi coğrafi alanlar, samanlık, ahır ve kiler gibi tarım ve hayvancılığa dair kapalı mekânlar ya da değirmenler ve bakkallar gibi üretim-tüketime dönük birimler büyük çiftlikleri oluşturan alt birimler olarak tasarlandılar. Bunların her birinde alanlarında uzmanlaşmış emekçilerin çalıştırılması ise incelenen iktisadi ünitelerin ekonomik yaşama olumlu katkılarından sadece biriydi.

Ondan fazla farklı sahada istihdam edilen emek gruplarının ürettiği mamullerin pazarlanması sayesinde büyük çiftlik sahiplerinin gelir kaynaklarını çeşitlendirdikleri ve buğday başta olmak üzere hububat mahsulleri ile süt, peynir gibi hayvansal gıdalar ya da yün ve yapağı gibi sınai tarıma dönük ürünler pazarlandığı anlaşılmaktadır. Bu üretim süreçlerinde çiftliklerin Batılı çağdaşları gibi monokültür tarzında tek bir ürün üzerine eğilmedikleri, bunun yerine gelir kaynaklarını çeşitlendirmek ve coğrafi olarak yatırım sahalarını genişletmek suretiyle büyümeye çalıştıkları söylenebilir. Nihayet 18. yüzyılın kendine özgü şartları ve Osmanlı ekonomik yapısının izin verdiği ölçüde girişimci çiftlik sahiplerinin, imparatorluğun

üretim-tüketim düzenine ve istihdama hatırı sayılır katkılar sağladıkları ifade edilmelidir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(Perakende Evraklar İçin Dosya No/Gömlek No; Defter Grupları İçin Defter No/Sayfa No Şeklinde)

Ali Emiri- Sultan Abdülhamid I (AE.SABH. I): 32/2410.

Ali Emiri Sultan Mahmud I (AE. SMHD. I): 1, 90/6185.

Cevdet Adliye (C. ADL): 12/790, 102/6146.

Cevdet Askeri (C. AS): 968/42122.

Cevdet Belediye (C. BLD): 57/2830.

Cevdet Dahiliye (C. DH): 319/15943

Cevdet Evkaf (C. EV): 50/2458, 366/18577, 387/19628, 428/21681, 464/23480, 89/24703, 548/27663, 599/30208, 615/31041, 641/32334, 642/32387.

Cevdet Maarif (C. MF): 140/6975.

Cevdet Maliye (C. ML): 308/12572, 548/22509, 560/23000, 561/23017.

Dahiliye Baş Muhasebe Defterleri (D.BŞM.d): 1484.0002/4-11, 12, 13, 14; 3184-1, 2; 4437-3, 4437-2, 3, 4, 5085/4, 5, 6.

Dahiliye Bab-ı Defteri Haremeyn Muhasebesi Beşir Ağa Evkafı (D.HMH.BŞRA.d): 21986/4.

Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi Evrakı, (D.MKF.d): 30095/2, 3, 6, 10, 14, 15.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi (EV.MHM): 3816/1.

Hatt-ı Hümayun(HAT): 20/925.

Haslar Mukataası Kalemi (HSK.d): 25779/2-4.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 3708/6, 12.

Topkapı Sarayından Müdevver Maliye Defterleri (TSMA.d): 4096/1b, 7702/5, 2338/1, 3, 4, 5, 6; 3328/2, 6, 8; 4471, 4805/1, 5920/8, 5920/Poz 5, 6553, 6613/3, 6888/1-2, 7610, 10124/7.

Yayınlanmış Ana Kaynaklar

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, (haz. Mithat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

Başvuru Eserleri

Ayverdi, İlhan, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2011.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, İstanbul 1996.

Araştırma ve İncelemeler

Arıcanlı, Tosun, “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 128-138.

- Arslan, İsmail, “19. Yüzyıl Ortalarında Balkanlarda Bir Osmanlı Kasabasının Sosyo-Ekonomik Yapısı: Vulçitrın”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, (Kış 2012), s. 409-424.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Çiftlik”, *İslam Ansiklopedisi*, III, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 392-397.
- _____, *Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992.
- Günay, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 42, İstanbul 2012, s. 475-479.
- Hutteroth, Wolf-Dieter, “Ecology of the Ottoman Lands”, *The Cambridge of Turkey*, (ed. Suraiya N. Faroqhi), Vol.3, Cambridge 2006, s. 18-43.
- İnalçık, Halil, “Çiftlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, s. 313-314.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-35.
- İslamoğlu, Huri- Çağlar Keyder, “Agenda for Ottoman History”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 1, No. 1, (Summer, 1977), s. 31-55.
- Kayaoğlu, İsmet, “Beşir Ağa Vakfı, (33 fotokopi, 2 fotoğraf ile)”, *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XI,15 (1986), s. 77- 87.
- Keyder, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-14.
- Kornrumpf, Hans-Jürgen, “Südrussland·Und Die Krim Um 1740”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (1989), s. 235-261.
- McGowan Bruce, *Economic Lift in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981.
- Mingay, G. E., “The Size of Farms in the Eighteenth Century”, *The Economic History Review*, New Series, Vol. 14, No. 3, (1962), s. 469-488.
- Moutafchieva, Vera P., *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, New York 1988.
- Nagata, Yuzo & Feridun Emecen, “Bir Âyânın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”, *Belgeler*, XXV, Sayı: 29, (2004), s. 1-67.
- Purgstall, Baron Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.
- Savaş, Saim, “Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı: XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge”, *Belgeler*, XV, Sayı: 19, (1993), s. 249-292.
- Stoianovich, Traian, “Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans”, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 4, (Dec. 1962), s. 623-632.
- _____, “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, *The Journal of Economic History*, Vol. 13, No. 4, (Autumn, 1953), s. 398-411.
- Tomich, Dale, “Rethinking the Plantation: Concepts and Histories”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 34, No. 1/2, Rethinking The Plantation: Histories, Anthropologies, And Archaeologies, (2011), s. 15-39.

- Veinstein, Gilles, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyinde Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, (çev. Yavuz Cezar), *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43/1-4, Prof.Dr. S.F. Ülgener’e Armağan, İstanbul 1987, s. 79-109.
- _____, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak; çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 36-56.
- Zens, Robert, “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”, *History Studies*, 3/3, (2011), s. 433-447.